

**Η ΣΥΜΒΟΛΗ
ΤΟΥ ΡΕΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΚΑΤΑΦΥΚΙΟΥ,
ΤΩΝ ΡΕΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ ΤΟΥ ΚΑΜΠΟΥ
ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΝΑΡΓΥΡΩΝ, ΤΗΣ ΝΤΑΡΔΙΖΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ
ΑΚΡΟΓΙΑΛΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΕΥΗΜΕΡΙΑ
ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΕΡΜΙΟΝΕΩΝ**

Η ευημερία της πόλης των Ερμιονέων με τη μακραίωνη ιστορία της έχει ως βάση και στήριγμα τα νερά τών πλησίον αυτής παραθαλάσσιων κάμπων και του «Νείλου» της, του ρέματος του Καταφυκίου. Σε αυτά οφείλεται το ρίζωμα κατοίκων στην προϊστορική θέση της Μαγγούλας και στη συνέχεια στη χερσόνησο του σημερινού οικισμού της.

Φυσικά είναι και το κλίμα, οι πολλοί υπήνεμοι όρμοι, η θάλασσα που προσφέρεται για αλιεία σχεδόν όλο τον χρόνο, αλλά και το μόνιμο μειονέκτημα της έλλειψης βροχής. Αυτά όμως ισχύουν για όλη την παράλια Ερμιονίδα, η οποία όμως δεν έχει τα νερά των Κάμπων της

Ερμιόνης, και ως εκ τούτου οι όρμοι της προσφέρονται για κατοίκηση μικρής έκτασης. Άλλωστε και η ανάπτυξη της πόλης των Αλιέων στο Πορτοχέλι προήλθε από ιστορικές συγκυρίες και ευδοκίμησε για μικρό χρονικό διάστημα και όχι από τις παραγωγικές δυνατότητες της ευρύτερης περιοχής της. Η παραγωγή τροφίμων και κτηνοτροφικών προϊόντων ήταν η βάση της ζωής των αγροτικών κοινωνιών επί αιώνες και απαραίτητη προϋπόθεση το νερό των πηγών, των ρεμάτων και των πηγαδιών, μέχρι που οι νέες τεχνολογίες επέτρεψαν την άντληση από μεγαλύτερα βάθη.

Η παρουσίαση του όλου θέματος, πέρα από τη συμβολή στην ιστορία του τόπου μας, θέλει να ευαισθητοποιήσει όλους μας στο θέμα του νερού άρδευσης, που είναι όρος πρωταρχικός ζωής και ανάπτυξης. Η σημερινή τεχνολογία και τα τεχνικά μέσα που διαθέτουμε μπορούν να δώσουν άφθονο καλό νερό και να μετατρέψουν την Ερμιονίδα σε μια καταπράσινη παραγωγική όαση.

Βασίλης Α. Γκάτσος

ΤΑ «ΠΟΤΑΜΙΑ» ΤΗΣ ΟΡΕΙΝΗΣ ΕΡΜΙΟΝΙΔΑΣ

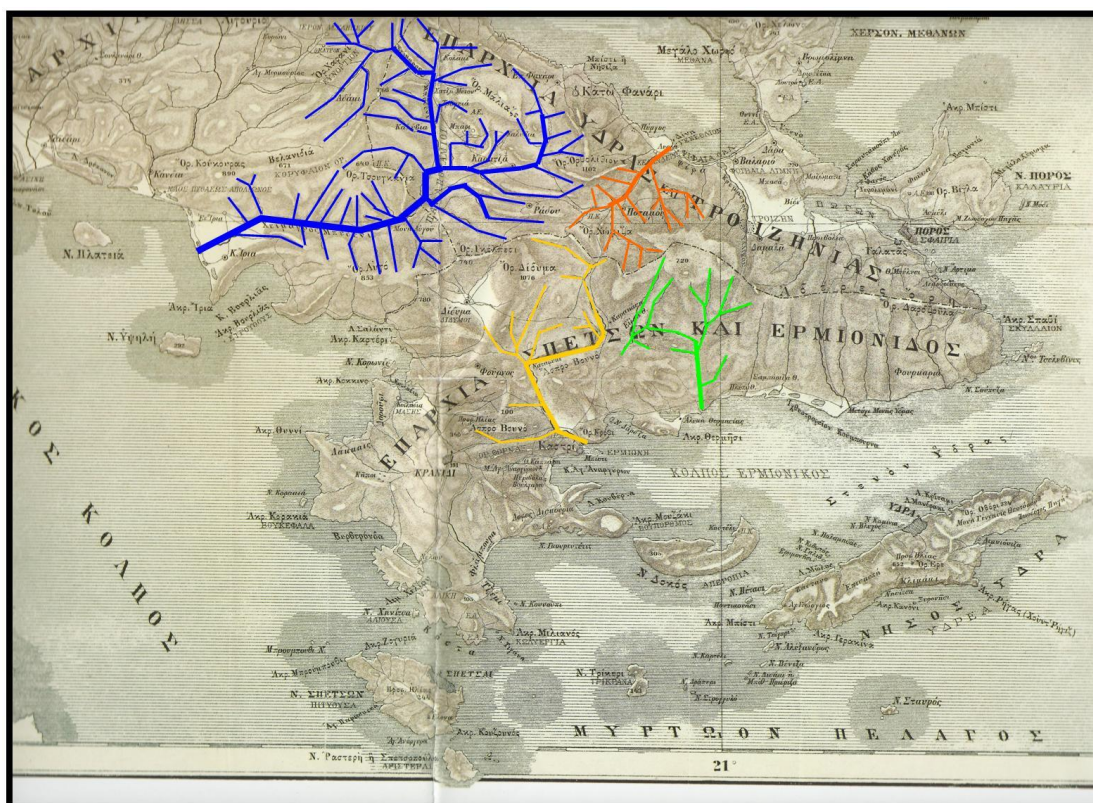
Στην παρακάτω **Εικόνα 1** βλέπουμε τα 4 «ποτάμια» που πηγάζουν από την ευρύτερη ορεινή Ερμιονίδα, που ο γράφων την έχει ονομάσει «νερομάνα» της επαρχίας μας. Είναι σημειωμένα πάνω στον χάρτη του Μηλιαράκη του 1886.

Το με μπλε χρώμα είναι ο χείμαρρος του Μπεντενιού ή Ράντου που εκβάλλει στην εύφορη πεδιάδα των Ιρίων, πεδιάδα που ουσιαστικά την έχει δημιουργήσει με τις προσχώσεις του. Η λεκάνη απορροής του, με τα μέτρα της περιοχής μας φυσικά, είναι πολύ μεγάλη.

Προς τη Χώριζα (με πορτοκαλί χρώμα) είναι ο χείμαρρος που το λένε Ποτάμι ή Ποταμό ή Ποταμιά, γιατί κράταγε αρκετό νερό μέχρι καλοκαίρι, ώστε να δουλεύουν πολλοί νερόμυλοι. Εκβάλλει στη θάλασσα της Επιδαύρου προς τα Μέθανα. Η λεκάνη απορροής του είναι μικρή.

Στο Θερμήσι εκβάλλει ο χείμαρρος Ρορό με ικανοποιητική λεκάνη απορροής (πράσινο χρώμα).

Στο Λιμάνι Ερμιόνης (με κίτρινο χρώμα) εκβάλλει ο χείμαρρος του Καταφυκίου με αρκετά μεγάλη λεκάνη απορροής.

***Εικόνα 1.** Οι 4 «ποταμοί» της περιοχής μας. Με μπλε ο χείμαρρος Μπεντεντιού, με πορτοκαλί το Ποτάμι ή Ποταμιά, με πράσινο ο χείμαρρος Πορό, με κίτρινο του Καταφυκίου.*

Η Ερμιονίδα χαρακτηρίζεται από μικρές βροχοπτώσεις, κυρίως χειμώνα, ενώ είναι σύνηθες «να κάνει να βρέξει» πάνω από χρόνο. Σήμερα χαρακτηρίζεται άνυδρος και υπό ερημοποίηση περιοχή, και λογικά θα έπρεπε τα νερά και των 4 «ποταμών» της να πιάνονταν σε μικρά φράγματα όπως δείχνει η **Εικόνα 2**. Κάποτε θα γίνει αυτό.

Πέραν αυτών έχουμε και ένα ευλογημένο βουνό, τις Αδέρες. Ουσιαστικά αρχίζουν αμέσως ανατολικά από το Μεγαλοβούνι. Οι περισσότερες μπόρες καταλήγουν στο βουνό αυτό, κυρίως προς τη μεριά της Τροιζηνίας. Το ανάγλυφό του, η φύση του υπεδάφους και η βλάστηση συμβάλλουν στη δημιουργία πολλών μικρών ρεμάτων και πηγών που κρατάνε το νερό μέχρι το καλοκαίρι, ιδιαίτερα στις βορεινές πλαγιές. Στις Αδέρες οφείλεται αποκλειστικά ή ευημερία της πόλης των Τροιζηνίων και εν μέρει αυτής των Ερμιονέων. Δυστυχώς το ευλογημένο

αυτό βουνό πολύ λίγο έχει ερευνηθεί, λίγα γνωρίζουμε για την κατοίκησή του και την ιστορία του, για την προσφορά του στην οικονομία και ευημερία Τροιζηνίας και Ερμιονίδας.

Εικόνα 2. Τα 4 φράγματα που μπορούν να εξασφαλίσουν αρκετό νερό για τις ανάγκες της άνυδρης περιοχής μας.

ΚΑΤΑΦΥΚΙ: ΤΟ ΙΕΡΟ ΠΟΤΑΜΙ, Ο «ΝΕΙΛΟΣ» ΤΗΣ ΕΡΜΙΟΝΗΣ.

Το πανέμορφο φαράγγι του Καταφυκίου κατά την παράδοση δημιουργήθηκε ως χάσμα (άνοιξε η γη) από το οποίο πετάχτηκε ο Πλούτωνας με το άρμα του και άρπαξε την αμέριμνη Περσεφόνη που μάζευε λουλούδια. Η Δήμητρα βοηθήθηκε από τους Ερμιονείς στην ανεύρεση της Κόρης, και έτσι προστάτευε την Ερμιόνη και την παραγωγή της, γι' αυτό και οι Ερμιονείς τής είχαν αφιερώσει τον μεγαλύτερο ναό πάνω στον Πρώνα.

Παρακάτω το σχετικό εδάφιο από τον Πausανία (Εικόνα 3) από το βιβλίο μου «Η ΤΩΝ ΕΡΜΙΟΝΕΩΝ ΠΟΛΙΣ».

ρίου κολοσσός έστηκεν. Κρήνας δε την μεν σφόδρα έχουσιν αρχαίαν, ες δε αυτήν ου φανερώς το ύδωρ κάτεισιν, επιλείπει δε ουκ άν ποτε, ουδ' ει πάντες καταβάντες υδρεύοιντο εξ αυτής· την δε εφ' ημών πεποιήκασιν, όνομα δέ εστι τω χωρίω Λειμών, όθεν ρει το ύδωρ ες αυτήν.

4. Το δε λόγου μάλιστα άξιον ιερόν Δήμητρος εστιν επί του Πρωτός. Τούτο το ιερόν ερμιονείς μεν Κλύμενον Φορωνέως παίδα και αδελφήν Κλυμένου Χθονίαν τους ιδρυσαμένους φασίν είναι. Αργείοι δε, ότε ες την Αργολίδα ήλθε Δημήτηρ, τότε Αθήραν μεν λέγουσι και Μύσιον ως ξενίαν παρασχοίεν τη θεώ Κολόνταν δε ούτε οίκω δέξασθαι την θεόν ούτε απονεμαί τι άλλο ες τιμήν ταύτα δε ου κατά γνώμην Χθονία τη θυγατρί ποιείν αυτόν.

Κολόνταν μεν ούν φασιν αντι τούτων συγκαταπρησθήναι τη οικία, Χθονίαν δε κομισθείσαν ες Ερμιόνα υπό Δήμητρος ερμιονεύσι ποιήσαι το ιερόν.

5. Χθονία δ' ουν η θεός τε αυτή καλείται και Χθόνια εορτήν κατά έτος άγουσιν ώρα θέρους· άγουσι δε ούτως· ηγούνται μεν αυτοίς της πομπής οι ιερείς των θεών και όσοι τας επετείους αρχάς έχουσιν, έπονται δε και γυναίκες και άνδρες. Τοις δε και παισίν έτι ούσι καθέστηκεν ήδη την θεόν τιμάν τη πομπή· ούτοι λευκήν εσθήτα και επί ταις κεφαλαίς έχουσι στεφάνους. Πλέκονται δε οι στεφανοί σφισιν εκ του άνθους ο καλούσιν οι ταύτη κοσμοσάνδαλον, νάκινθον εμοί δοκείν όντα και μεγέθει και χρώα· έπεστι δε οι και τα επί τω θρήνω γράμματα.

6. Τοις δε την πομπήν πέμπουσιν έπονται τελείαν εξ αγέλης βουν άγοντες διειλημμένην δεσμοίς τε και υβρίζουσιν έτι υπό αγριότητος. Ελάσαντες δε προς τον ναόν οι μεν έσω φέρεσθαι την βουν ες το ιερόν ανήκαν εκ των δεσμών, έτεροι δε αναπεπταμένους έχοντες τέως τας θύρας, επειδάν την βουν ιδώσιν εντός του ναού, προσέθεσαν τας θύρας.

7. Τέσσαρες δε ένδον υπολειπόμεναι γράες, αύται την βουν εισιν αι κατεργαζόμεναι· δρεπάνω γαρ ήτις αν τύχη την φάρυγγα υπέτεμε της βοός. Μετά δε αι θύραι τε ηνοιχθησαν και προσελαύνουσιν οις επιτέτακται βουν [δε] δευτέραν και τρίτην επί ταύτη και άλλην τετάρτην. Κατεργάζονται τε δη πάσας κατά ταύτα αι γράες· και τότε άλλο πρόσκειται τη θυσία θαύμα: εφ' ήντινα γαρ αν πέση των πλευρών η πρώτη βους, ανάγκη πεσείν και πάσας.

8. Θυσία μεν δράται τοις ερμιονεύσι τον ειρημένον τρόπον· προ δε του ναού γυναικών ιερασμένων τη Δήμητροι εικόνες εστήκασιν ου πολλαί, και παρελθόντι έσω θρόνοι τέ εισιν. εφ' ων αι

ή δίκη περι ορίων γης.

3. Το δε ιερό της Τύχης νεώτατο λένε οι Ερμιονείς ότι είναι απ' όλα, από Παριανό λίθο δε έχει στηθεί κολοσσός. Κρήνες δε, την μια έχουν πάρα πολύ αρχαία, σ' αυτήν δε δεν είναι φανερό από που κατεβαίνει το νερό, ουδέποτε δε τελειώνει ούτε αν όλοι αφού κατέβουν παίρνουν νερό απ' αυτήν· την άλλη επί των ημερών μας έχουν φτιάξει, τ' όνομα δε της περιοχής, απ' όπου ρέει το νερό σ' αυτήν, είναι Λειμών.

4. Το δε ιερό της Δήμητρος που είναι πολύ άξιο λόγου, βρίσκεται πάνω στον Πρώνα. Τούτο το ιερό λένε οι Ερμιονείς μεν ότι είναι του Κλυμένου, γιου του Φορωνέως, και της αδελφής του Κλυμένου, της Χθονίας, οι οποίοι και το ίδρυσαν. Οι Αργείοι δε λέγουν ότι όταν στην Αργολίδα ήλθε η Δήμητρα, τότε μεν ο Αθήρας και ο Μύσιος παρέσχον φιλοξενία στη θεά, ο Κολόντας δε ούτε τη δέχτηκε στο σπίτι του τη θεά, ούτε της απέδωσε κάτι άλλο προς τιμήν της· αλλά αυτά που έκανε αυτός δεν είχαν τη συγκατάθεση της θυγατέρας του της Χθονίας. Λέγουν μεν λοιπόν ότι ο Κολόντας κήκε μαζί με το σπίτι του με όσα έπραξε. Η Χθονία δε που οδηγήθηκε στην Ερμιόνα από τη Δήμητρα, προς χάριν των Ερμιονέων, έφτιαξε το ιερό.

5. Χθονία λοιπόν καλείται και αυτή η ίδια η θεά και γιορτή που ονομάζουν Χθόνια κατά την περίοδο του θέρους οργανώνουν. Την οργανώνουν δε κατ' αυτόν τον τρόπο. Ηγούνται της πομπής οι ιερείς των θεών και όσοι κατέχουν τις εξουσίες γι' αυτόν το χρόνο, ακολουθούν δε και γυναίκες και άνδρες. Είναι δε παράδοση και όσοι είναι ακόμη παιδιά να τιμούν τη θεά συμμετέχοντας στην πομπή· αυτά λευκή εσθήτα (φορούν) και πάνω στα κεφάλια τους έχουν στεφάνια. Πλέκονται δε τα στεφάνια από το άνθος που καλούν (αυτοί που μετέχουν στη πομπή) κοσμοσάνδαλον, έχω την γνώμη πως είναι νάκινθος και από το μέγεθος και από το χρώμα. Έχουν δε (στα στεφάνια) και τα γράμματα (που λέγονται) κατά το θρήνο.

6. Αυτούς που συμμετέχουν στη πομπή ακολουθούν αυτοί που οδηγούν αγελάδα τελεία από αγέλη, που προσπαθεί να σπάσει τα δεσμά και η οποία προσέτι μουγκρίζει αγριεμένη. Πλησιάζοντας δε προς τον ναό οι μεν φέρνουν μέσα την αγελάδα εις το ιερό απαλλάσσοντάς την απ' τα δεσμά, άλλοι δε που κρατούν ανοικτές τις θύρες από πριν, μόλις δουν την αγελάδα εντός του ναού κλείνουν τις θύρες.

7. Τέσσαρες δε γριές που παραμένουν μέσα, αυτές είναι που θα σκοτώσουν την αγελάδα, διότι με δρεπάνι όποια κι αν τύχει το λαμό κόβει της αγελάδας. Μετά δε οι θύρες ανοίγουν και φέρνουν οι επιφορτισμένοι μ' αυτό δεύτερη αγελάδα και κατόπιν τρίτη και άλλη τέταρτη. Όλες τις σφάζουν λοιπόν με τον ίδιο τρόπο οι γριές και τούτο το άλλο θαύμα συμβαίνει κατά τη θυσία· με όποια πλευρά τύχει να πέσει κάτω η πρώτη αγελάδα, ανάγκη να πέσουν και όλες.

8. Η θυσία μεν τελείται από τους Ερμιονείς κατά τον τρόπο που ειπώθηκε· προ δε του ναού έχουν στηθεί ομοιώματα, όχι πολλά, γυναικών που ήσαν ιέρειες

γρᾶες αναμένουσιν εσελαθήναι καθ' ἐκάστην των βοῶν, και ἀγάλματα οὐκ ἄγαν ἀρχαία, Ἀθηνά και Δημήτηρ. Αυτό δε ο σέβουσιν ἐπὶ πλέον ἢ τάλλα, ἐγὼ μὲν οὐκ εἶδον, οὐ μὴν οὐδέ ἀνὴρ ἄλλος οὔτε ξένος οὔτε ἐρμιονέων αὐτῶν· μόναι δε οἱοῖόν τί ἐστιν αἱ γρᾶες ἰσῶσαν.

9. Ἐστὶ δε και ἄλλος ναός· εἰκόνες δε περὶ πάντα ἐστήκασιν αὐτόν. Οὗτος ο ναός ἐστὶν ἀπαντι-

της Δήμητρος και μπαίνοντας μέσα υπάρχουν και θρόνοι στους οποίους οἱ γριές αναμένουν να φέρουν μέσα μία - μία τις ἀγελάδες, και ἀγάλματα ὅχι και πολύ ἀρχαία της Ἀθηνάς και της Δήμητρος υπάρχουν. Αυτό δε που το σέβονται πιο πολύ ἀπὸ τ' ἄλλα, ἐγὼ μὲν δεν το εἶδα, ἀλλὰ οὔτε και ἄλλος ἀνδρας, οὔτε ξένος, οὔτε ἀπὸ τους ἰδίους τους Ἐρμιονεῖς, μόνες οἱ γριές ας γνωρίζουν τί πράγμα εἶναι.

9 Ὡστόσο και ἄλλος ναός· οἰκονομῶματα δε ἔχουν

***Εἰκόνα 3.** Ο ναός της Δήμητρας και η ιεροτελεστία ὅπου κυριαρχοῦν οἱ γυναῖκες και μάλιστα οἱ γριές.*

Ἔτσι δημιουργήθηκε η παράδοση για το Καταφύκι, σαν τόπος που ἐπικοινωνεῖ με τον Κάτω Κόσμο. Το πέρασμα των νερῶν ἀπὸ το Καταφύκι πήρε το ὄνομά του: «Ρέμα του Καταφυκίου».

Η «ΠΑΡ' ΟΛΙΓΟΝ» ΛΙΜΝΗ ΤΩΝ ΦΟΥΡΝΩΝ.

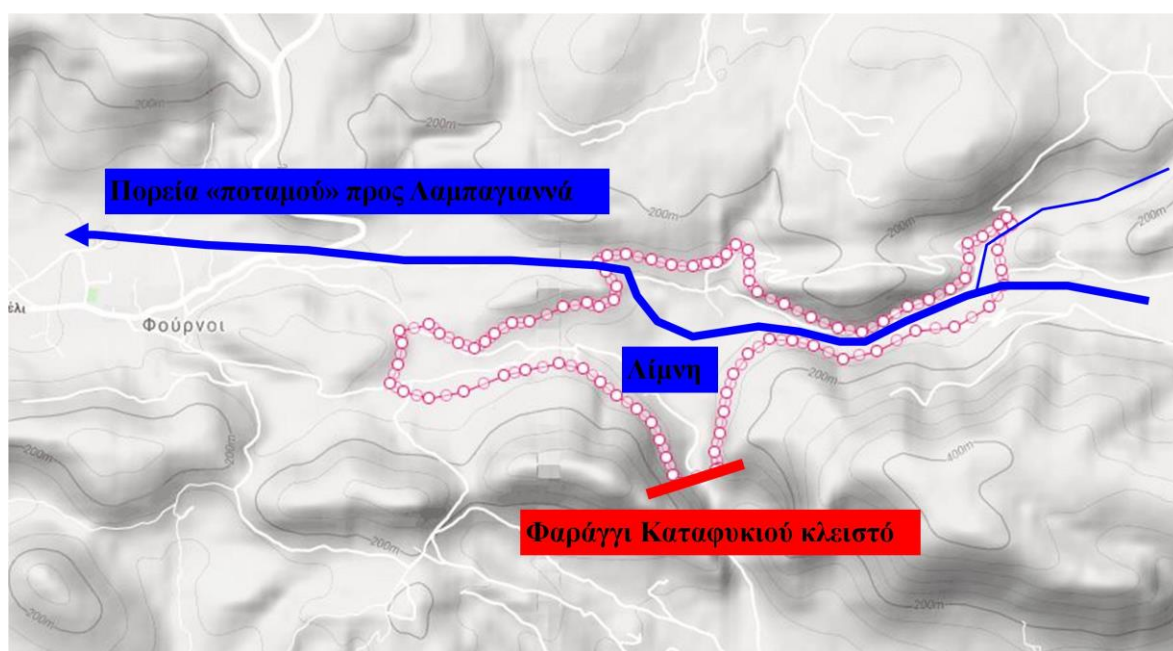
Αν το ἐπεισόδιο με τον Πλούτωνα δεν εἶχε συμβεῖ στη θέση αὐτή, τότε δεν θα εἶχε δημιουργηθεῖ το χάσμα, το φαράγγι του Καταφυκίου, και το βουνό θα ἦταν συνεχές.

Αὐτό σημαίνει ὅτι τα νερά που ἐρχονται ἀπὸ το Ἡλιόκαστρο και τα νερά ἀπὸ το Λουκαῖτι στη θέση Ποταμιά που κατὰ πολλούς εἶναι και τα περισσότερα, δεν θα εὑρίσκαν διέξοδο και θα λίμναζαν. Αν το ἔδαφος δεν ἦταν διαπερατό, τότε μια λίμνη θα δημιουργεῖτο μέχρι η ἐπιφάνειά της να φτάσει περίπου την ἰσοϋψή γραμμὴ των 140 μέτρων ἀπὸ την ἐπιφάνεια της θάλασσας, και τότε τα νερά θα κυλούσαν προς τους Φούρνους με κατεύθυνση τον Λαμπαγιαννά.

Κάτι παρόμοιο θα γινόταν και στα Δίδυμα. Αν το ἔδαφος δεν ἦταν διαπερατό, τα νερά θα δημιουργούσαν μια λίμνη, που ὅταν θα ἐφτανε την ἰσοϋψή γραμμὴ των 200 μέτρων θα κυλούσαν και αὐτά προς τους Φούρνους και Λαμπαγιαννά, και ὅχι προς Σαλάντι, γιατί το ἐκεῖ διάσελο εἶναι ἰσοϋψῆς γραμμὴ ἄνω των διακοσίων μέτρων.

Όμως στα Δίδυμα υπάρχουν καταβόθρες, τα νερά τελικά, φεύγουν και με τα χιλιάδες χρόνια τα χώματα που κατέβηκαν από τα γύρω βουνά, δημιούργησαν την εύφορη κοιλάδα τους.

Και τα εδάφη πίσω από το Καταφύκι είναι διαπερατά και εν μέρει το νερό τελικά το «πίνει» η γη. Άρα και εδώ θα είχε σχηματιστεί μια κοιλάδα ανάλογη των Διδύμων μέχρι την ισοϋψή των 140 μέτρων, και η κοίτη του «ποταμού» θα έστριβε προς Λαμπαγιαννά. **(Εικόνα 4).**

Εικόνα 4. Αν το φαράγγι του Καταφυκιού ήταν κλειστό, τότε θα σχηματιζόταν μια λίμνη, και τα νερά της όταν έφταναν σε υψόμετρο 140 μέτρων, θα κυλούσαν προς Λαμπαγιαννά. Φυσικά τα φερτά υλικά θα την μπάζωναν με τα χιλιάδες χρόνια, και θα γινόταν ένας εύφορος κάμπος που πάνω του θα κυλούσε το Καταφύκι προς Λαμπαγιαννά, εκτός και αν τα διαπερατά εδάφη «έπιναν» το νερό μέσω καταβόθρας, όπως συμβαίνει στα Δίδυμα.

Έτσι η Ερμιόνη θα στερείτο αυτά τα νερά που έρχονται από μακριά και θα είχε μόνον των πολύ μικρών ρεμάτων του Κάμπου της.

Άρα το χάσμα που άνοιξε ο Πλούτωνας για να αρπάξει την Περσεφόνη, ήταν ευλογία για την Ερμιόνη, και επειδή τα νερά ήταν στη δικαιοδοσία του Ποσειδώνα, αδελφού της Δήμητρας, θεωρήθηκαν δώρο του για τη

βοήθεια που πρόσφεραν στη Δήμητρα να βρει την Κόρη. Η δε Δήμητρα θεωρήθηκε ως η θεά που ευνόησε τους Ερμιονείς, διευθετώντας τα νερά, με αποτέλεσμα να γίνουν παραγωγικοί οι κάμποι, μιας από την αρχαιότητα άνυδρης περιοχής. Άλλωστε και ο παμπάλαιος βυζαντινός ναῖσκος του Αγίου Νικολάου, ο τόσο άκομψα ανακαινισμένος, βρίσκεται εκεί από ευγνωμοσύνη των Ερμιονέων για το θείο δώρο των νερών.

Στην **Εικόνα 5** βλέπουμε την περιοχή του Ηλιοκάστρου απ' όπου πηγάζει ο χείμαρρος του Καταφυκτιού. Η κόκκινη γραμμή είναι ένα συνεχές διάσελο που χωρίζει τη λεκάνη απορροής του Καταφυκτιού από τον χείμαρρο του Ρορό (Ο Περιηγητής Gell το 1806 τον γράφει Sorogo, αναφέρεται ως Παρορίτης, που τελικά έμεινε ως Ρορό.). Αριστερά είναι το Καταφύκι, δεξιά το Ρορό.

***Εικόνα 5.** Τα ιερά Δήμητρας και Κόρης διαχωρίζουν και εποπτεύουν τα νερά του Καταφυκτιού (αριστερά) και του Ρορό (δεξιά). Βρίσκονται σε μια διχάλα του δρόμου κοντά στο κάστρο των Ειλεών. Περιγραφή στο βιβλίο: «Η ΤΩΝ ΕΡΜΙΟΝΕΩΝ ΠΟΛΙΣ».*

Για τους αρχαίους αυτός ο διαχωρισμός μάλλον θεωρήθηκε εύνοια της θεάς Δήμητρας η οποία μοίρασε δίκαια τα νερά. Κοντά στον αρχαίο οικισμό, σε μια διχάλα του δρόμου, βρίσκονται τα θεμέλια μεγάλου ναού που πρέπει να είναι αυτός που αναφέρει ο Πausanias. Μάλιστα γράφει ότι στους Ειλεούς είναι της Δήμητρος και Κόρης ιερά και όχι ιερόν.

Αμέσως μετά αναφέρει ότι προς τα κάτω, την πεδιάδα του Θερμησιού, υπάρχει ιερό της Δήμητρος που την αποκαλούν Θερμασία. Η ευφορία του κάμπου αυτού οφείλεται στον χείμαρρο Ρορό.

Στην παλιά πόλη της Ερμιόνης αναφέρει ότι μέσα σε περίβολο από πέτρες ακατέργαστες γίνονται απόρρητες ιεροτελεστίες της Δήμητρας. Υπάρχει και ναός της Δήμητρας Θερμασίας μέσα στην πόλη. Φυσικά και ο μεγάλος ναός της Χθονίας Δήμητρας. Και στα Δίδυμα αναφέρει ιερό της Δήμητρας στον εύφορο κάμπο με τις καταβόθρες.

Εκ των άνω συνάγεται ότι οι Ερμιονείς τιμούσαν και λάτρευαν τη Δήμητρα ιδιαίτερος ως μέγιστο ευεργέτη του τόπου τους, για την σοφή κατανομή των νερών και την ευφορία των κάμπων.

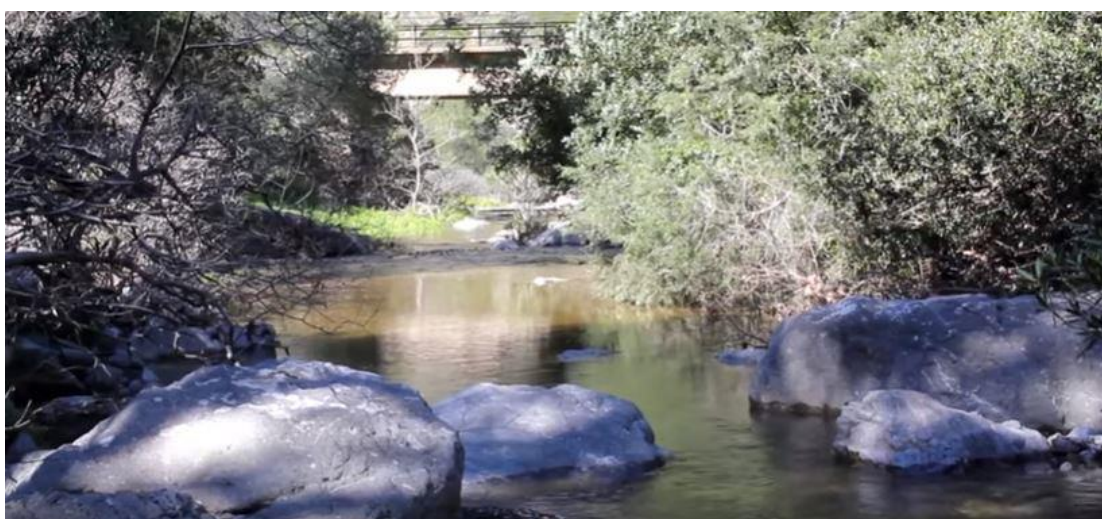
«ΕΡΧΕΤΑΙ ΤΟ ΚΑΤΑΦΥΚΙ»

Μέχρι τη δεκαετία του 1950, τότε που ο Κάμπος της Ερμιόνης είχε περί τα 700 στρέμματα αμπέλια και οι αραιοί ελαιώνες του ήταν και πολύ εύφορα σταροχώραφα, οι Ερμιονίτες θεωρούσαν ευλογία το πλημμύρισμα του Κάμπου με τα νερά του Καταφυκτιού. Αυτό συνέβαινε κάθε 5 χρόνια περίπου, μετά από πολλές βροχές που η γη είχε χορτάσει νερό.

Τότε εκεί που έβρεχε και τα ρέματα είχαν αρχίσει να γεμίζουν, στην ησυχία του Κάμπου, ακουγόταν ένα βουητό. Η κοίτη του «ποταμού» άρχιζε να γεμίζει με ορμητικά νερά που ξεσπούσαν και άπλωναν στον

κάμπο, τον πλημμύριζαν και ξεθύμαιναν στο Λιμάνι της Ερμιόνης και στη Μαγγούλα. Τότε λέγανε «φούσκωσε το Καταφύκι και τα πήρε όλα μπάλα». Το νερό μετά από 2 - 3 μέρες υποχωρούσε, αλλά το Καταφύκι έφερνε για μέρες αρκετό νερό.

Και τις άλλες χρονιές το νερό κυλούσε στην κοίτη του, αλλά ομαλά, το πολύ να πλημμύριζε ένα μέρος του κάμπου. Τότε το προσδιόριζαν με τη φράση «Το νερό έφτασε μέχρι του τάδε το κτήμα» (**Εικόνα 6**).

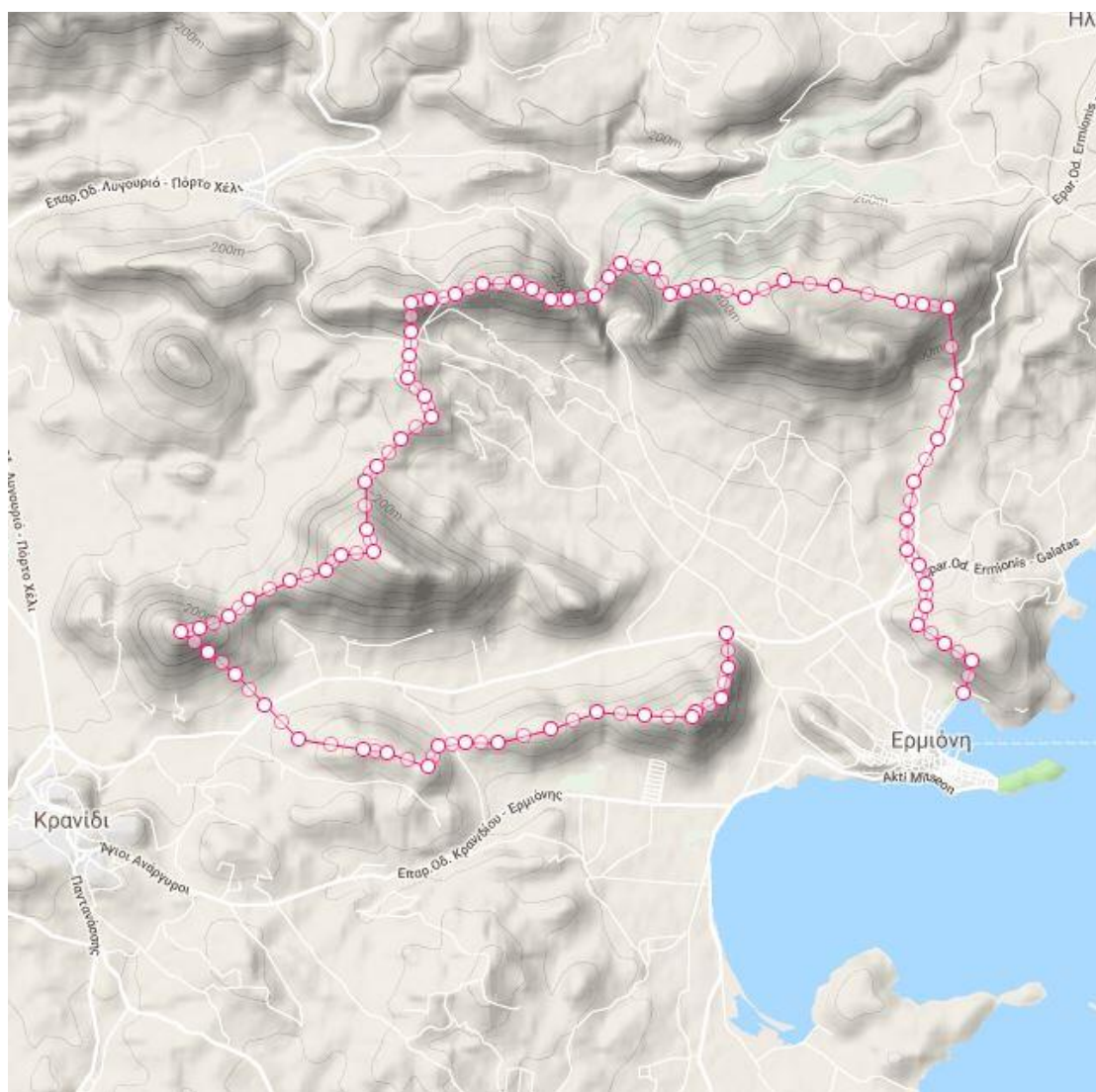
***Εικόνα 6.** Το Καταφύκι σε κανονική ροή κοντά στο γεφύρι του. Τα νερά αυτά δεν φτάνουν στη θάλασσα. Στο πραγματικό κατέβασμα του Καταφυκίου τα νερά ορμητικά υπερπηδούν αυτούς τους ριζιμιούς βράχους. (Φωτογραφία Ρίνας Λουμουσιώτη).*

Άρα δεν ήταν μόνον η «πλημμύρα του Καταφυκίου» που αναζωογονούσε και πότιζε τον Κάμπο κάθε περίπου 5 χρόνια, αλλά και τα ενδιάμεσα χρόνια έφερνε αρκετό νερό.

Για μας του μικρούς, που δεν ξέραμε τι γινότανε πέρα από τον κάμπο και τα κτήματά μας, φάνταζε το Καταφύκι σαν τον Νείλο που κατέβαζε όλο αυτό το νερό από πολύ μακριά. Ήταν δε ντροπή, έστω μια φορά στη ζωή σου, να μην είχες επισκεφτεί το φαράγγι όσο κρατούσε τα νερά του.

Η ΛΕΚΑΝΗ ΑΠΟΡΡΟΗΣ ΤΟΥ ΚΑΜΠΟΥ ΕΡΜΙΟΝΗΣ

Στην **Εικόνα 7** βλέπουμε τη λεκάνη απορροής του Κάμπου Ερμιόνης. Είναι μικρή. Χωρίς την είσοδο των νερών του Καταφυκίου 3 - 4 μικρά ρέματα έρχονται στον Κάμπο με μεγάλες βροχοπτώσεις, όχι ικανά να τον πλημμυρίσουν, ενώ μέσα σε λίγες μέρες σταματάει η ροή τους. **Το Καταφύκι λοιπόν είναι το κύριο και ορμητικό «ποτάμι»,** και τα μικρά ρέματα της λεκάνης απορροής του Κάμπου απλά το ενισχύουν.

***Εικόνα 7.** Αν ο Κάμπος της Ερμιόνης δεν είχε τα νερά του Καταφυκίου θα ήταν ένας προβληματικός κάμπος για αμπελοκαλλιέργεια και σιτηρά.*

Αλλά και τα νερά του Καταφυκίου, ακόμη και τη χρονιά που πλημμυρίζουν ορμητικά τον Κάμπο, σε ένα μήνα σταματούν να φτάνουν σε αυτόν, και μετά, ενώ έρχεται ακόμη νερό στην κοίτη από το Ηλιόκαστρο και την Ποταμιά, υπάρχει μια έκταση με χαλίκι λίγο πριν εισέλθουν στο φαράγγι που «πίνει» όλο το νερό σαν καταβόθρα. Τη διαπίστωση αυτή κάνει και το ΙΓΜΕ στην έκθεσή του για τις δυνατές θέσεις φραγμάτων. Σημειώνει ότι το έδαφος στο Καταφύκι προς τη μεριά των Φούρνων είναι διαπερατό και πιθανό μικρό φράγμα στη θέση αυτή θα είχε σκοπό τον εμπλουτισμό των υπογείων υδάτων και όχι την αποθήκευση νερού. Θυμάμαι γύρω στο 1993 ερχόταν αρκετό νερό από το Ηλιόκαστρο, αλλά κατάφερνε να περάσει από αυτό το σημείο μόνο ένα μικρό ρυάκι. Σε 5-6 μέρες σταμάτησε και αυτό.

Γι' αυτό το λόγο οι Ρωμαίοι έφεραν νερό στην Ερμιόνη με υδραγωγείο, όχι από το Καταφύκι αλλά από την Πικροδάφνη. Ο Κάμπος της Ερμιόνης δεν έχει πηγές. Αντίθετα, ο κάμπος των Αγίων Αναργύρων, αν και με πολύ μικρά ρέματα, έχει πολλές πηγές, γιατί παγιδεύουν το νερό τα πετρώματά του.

ΤΟ ΚΑΤΑΦΥΚΙ ΚΑΙ ΤΑ ΡΕΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΜΠΟΥ. Η ΠΙΚΡΟΔΑΦΝΗ, ΤΑ ΒΟΥΛΓΑΡΕΪΚΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΤΟΚΙΑ.

Στην παρακάτω **Εικόνα 8** βλέπουμε τα νερά σε αυτές τις περιοχές.

***Εικόνα 8.** Με μπλε γραμμοσκίαση το μέρος του Κάμπου της Ερμιόνης που πλημμυρίζει το Καταφύκι. Τα ρέματα του κάμπου των Αγίων Αναργύρων παρουσιάζουν πολύ μικρά πλημμυρικά φαινόμενα τα οποία οι Ερμιονείς εκμεταλλεύονταν φυτεύοντας αμπέλια (πράσινες εστιγμένες γραμμές).*

Και πρώτα ο Κάμπος της Ερμιόνης. Τα νερά του Καταφυκιού εισέρχονται από το φαράγγι και ρέουν μέσα σε κανονική και βαθειά κοίτη μέχρι περίπου τη μέση του Κάμπου. Δέχονται άμεσα μικρούς «παραποτάμους» που έρχονται από τη θέση Πόρτες και από τις ρεματιές της Ζωοδόχου Πηγής. Η κοίτη ξαφνικά σταματάει και το νερό απλώνει στην επίπεδη γη που σημειώνεται με μπλε γράμμωση. Ένα ρέμα μικρό που ξεκινά περίπου από την αρχή του οροπεδίου Ηλιοκάστρου, από το νταμάρι, έρχεται ορμητικό και απλώνει στον Κάμπο στη δυτική στροφή του Κροθιού.

Το ρέμα της Αυλώνας φέρνει τα νερά του στη στροφή του Προφήτη Ηλία και τα απλώνει στον Κάμπο. Τα νερά περνούν από το άνοιγμα

Πρώνα (λόφου Μύλων) και Προφήτη Ηλία και πλημμυρίζουν τη στενή πεδιάδα της Κάπαρης στη Μαγγούλα.

Τη δεκαετία του 1960 με μεγάλη πλημμύρα, το νερό πήδαγε πάνω στον δημόσιο δρόμο στο Παγοποιείο του Ανάργυρου Αγγελή, το Μεγαλοπήγαδο εξαφανιζόταν, και τα νερά έπεφταν με ορμή στο Λιμάνι σε όλη την έκταση της ακτής, από Κρόθι μέχρι Ηλεκτρική. Τίποτα δεν κυκλοφορούσε στη ζώνη τής κυρίως πλημμύρας (μπλε γραμμώσεις). Η συμβουλή αυτές τις δύο τρεις κρίσιμες μέρες ήταν: «Αν δείτε το Καταφύκι να φουσκώνει και είσαστε στα κτήματα να φύγετε προς τους λόφους και τις πλαγιές, μην επιχειρήσετε να φτάσετε στο χωριό». Καταφύγιο ήταν η Παναγίτσα του Κατσιδιάρι και οι Άγιοι Απόστολοι.

Και από το χωριό δεν επέτρεπαν να περάσουν τον κάμπο όσοι είχαν αγροτόσπιτα προς το Καταφύκι. Ήταν πολύ επικίνδυνο. Λέγανε για μια γριά που επιχείρησε να έρθει με το γαϊδούρι της στο χωριό και την βρήκαν πνιγμένη στη θάλασσα. Η μπλε σκιαγραμμισμένη περιοχή ήταν φυσικό να είναι το πιο εύφορο μέρος. Όχι μόνο από το γερό πότισμα και τη δυνατότητα ποτίσματος, αλλά και γιατί γονιμοποιείτο από ένα στρώμα λεπτού φερτού χώματος πλούσιου σε θρεπτικά υλικά. Αυτά τα περίπου 2000 στρέμματα δίπλα στην Ερμιόνη, ήταν η «καρδιά» της παραγωγής σταφυλιών και σταριού, αλλά και σύκων, αμυγδάλων, χωρίς τη χρήση πηγαδιών.

Το ρέμα της Πικροδάφνης πλημμύριζε μια μικρή έκταση γύρω και κάτω από τον Άγιο Δημήτρη. Όμως η ροή δεν σταματούσε εύκολα. Νερό, λιγοστό βέβαια, έφτανε μέχρι τη θάλασσα σχεδόν μέχρι τον Ιούνιο, ενώ οι πηγές της Πικροδάφνης (στο ύψος περίπου του πηγαδιού της) κρατούσαν νερό σχεδόν όλο τον χρόνο. Και εδώ αμπέλια και εύφορα σταροχώρα.

Στη συνέχεια υπήρχαν μικρά ρέματα με πηγές νερού όλο το χρόνο στα Βουλγαρικά, στο Δημοτικό Σχολείο Κινέτας (Θέση Πικέρι από τις πηγές του οποίου με υπόγειο σκεπαστό κανάλι έπαιρνε νερό το κτήμα Ζωγράφου).

Όπου υπήρχαν πηγές, υπήρχε η δυνατότητα δένδροκαλλιέργειας και κηπευτικών τους θερινούς μήνες.

Γύρω από τον λόφο του Κόντου και μέχρι τη Λιμνοθάλασσα Ποτοκιών υπήρχαν 3-4 ρέματα (Ποτόκιε = μικρό ρέμα), χωρίς πηγές. Και εδώ παλιά υπήρχαν αμπέλια.

ΔΕΣΗ

Οι ορμητικοί χειμάρροι ήταν μεγάλο πρόβλημα για τις καλλιέργειες. Ο μύθος του Κάπρου του Ερύμανθου δεν είναι παρά η τιθάσευση της καταστροφικής απρόβλεπτης ορμής του Ερύμανθου, με υδραυλικά έργα. Άλλωστε δόθηκε η πληροφορία στον Ηρακλή ότι ο Κάπρος δεν αντιμετωπίζεται με κατά μέτωπο επίθεση αλλά από το πλάι. Έτσι το δέσιμο του Κάπρου και η παράδοσή του στον τρομοκρατημένο Ευρυσθέα, δεν είναι παρά η τιθάσευση της ορμής του με τρόπο, ώστε τα νερά του να είναι πλέον ευεργετικά για τις καλλιέργειες.

Έτσι «δέση» λέμε κάθε έργο (από πασσάλους με κλαριά, ξερολιθιές, έως φράγματα) που κτίζεται κάθετα στη ροή χειμάρρου, με σκοπό να δημιουργήσει πίσω του ταμιευτήρα. Πολλές δέσεις κρατάνε τα νερά του χειμάρρου κατά τη μεγάλη κρίσιμη βροχόπτωση και τα αποδίδουν με μέτρο. Η δέση εξυπηρετεί και άλλο σκοπό. Μέσα από κανάλια και τάφρους μπορεί να διοχετεύσει μέρος του νερού σε άλλες θέσεις.

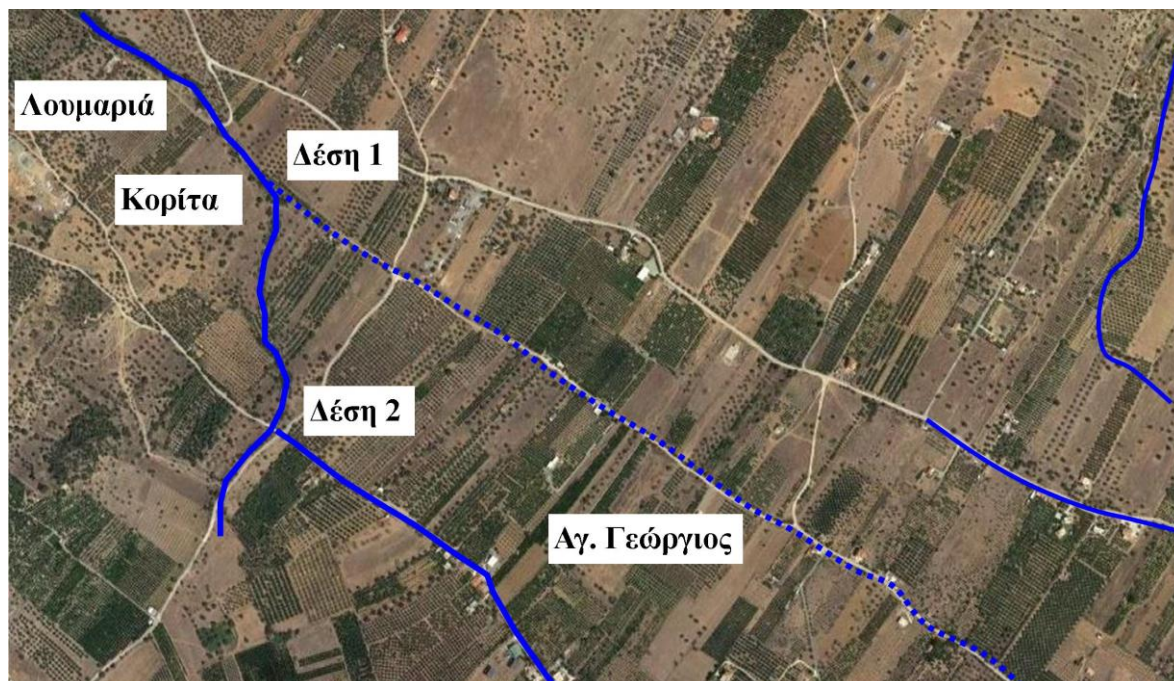
Και το έργο της εκτροπής μέρους του νερού για την κίνηση νερόμυλου, δέση ή δέμα λέγεται.

Έτσι και το Καταφύκι, ως ορμητικός χειμάρρος έπρεπε να τιθασειυτεί και να αξιοποιηθούν τα νερά του. Επειδή δεν βρέχει τακτικά, δεν ήταν πρόβλημα η ορμή του, αλλά τα δέσιμό του για να αξιοποιούνται τα νερά κατά την πλημμύρα, κάθε περίπου 5 χρόνια, όσο και στις ενδιάμεσες καταστάσεις.

Φυσικά η πρώτη δέση, η «θεία δέση», έγινε με το άνοιγμα της γης στο Καταφύκι και την εκτροπή των νερών προς τους κάμπους της Ερμιόνης.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΝΕΡΩΝ ΤΟΥ ΚΑΤΑΦΥΚΙΟΥ ΣΤΟΝ ΚΑΜΠΟ ΤΗΣ ΕΡΜΙΟΝΗΣ.

Στην **Εικόνα 9** βλέπουμε το πάνω μέρος του Κάμπου προς Καταφύκι. Κυλάει το ρέμα σε βαθειά κοίτη. **Λούμι** το ποτάμι στα αρβανίτικα, **Λουμαριά** η έκταση κοντά στην κοίτη του.

***Εικόνα 9.** Στην Κορίτα έγιναν έργα (Δέση 1), ώστε με τεχνητό κανάλι μέρος των νερών να πάει προς Άγιο Γιώργη για να ποτίζονται επαρκώς και τα εκεί αμπέλια (μπλε εστιγμένη γραμμή). Μετά τη Δέση 1 η κοίτη του Καταφυκίου γίνεται πολύ ρηχή, και στη Δέση 2 με εμπόδια έσπρωχναν το νερό προς τον σημερινό δρόμο.*

Στη συνέχεια έρχεται η θέση **Κορίτα**, όπου η κοίτη αρχίζει να χάνεται και το νερό απλώνεται στον κάμπο. Η ρηχή πλέον κοίτη συνεχίζει μέχρι το σταυροδρόμι, όπου οι παλιοί με παλούκια, δεμάτια και πέτρες έστριβαν τα νερά του προς τον δρόμο για να τα φέρουν προς τον κάμπο (Δέση 2 στα Ταρουσέικα), (**Εικόνα 10**). Συνεχίζει για άλλα περίπου 100 μέτρα, μέχρι το δρόμο ανατολικά των Αγίων Αποστόλων και μετά τον δρόμο χάνεται τελείως. Παλιά συνέχιζε η κοίτη, ακόμη πιο ρηχή, έως τη

στροφή του Ιπποκράτη, αλλά οι καλλιέργειες και τα οργώματα την ισοπέδωσαν.

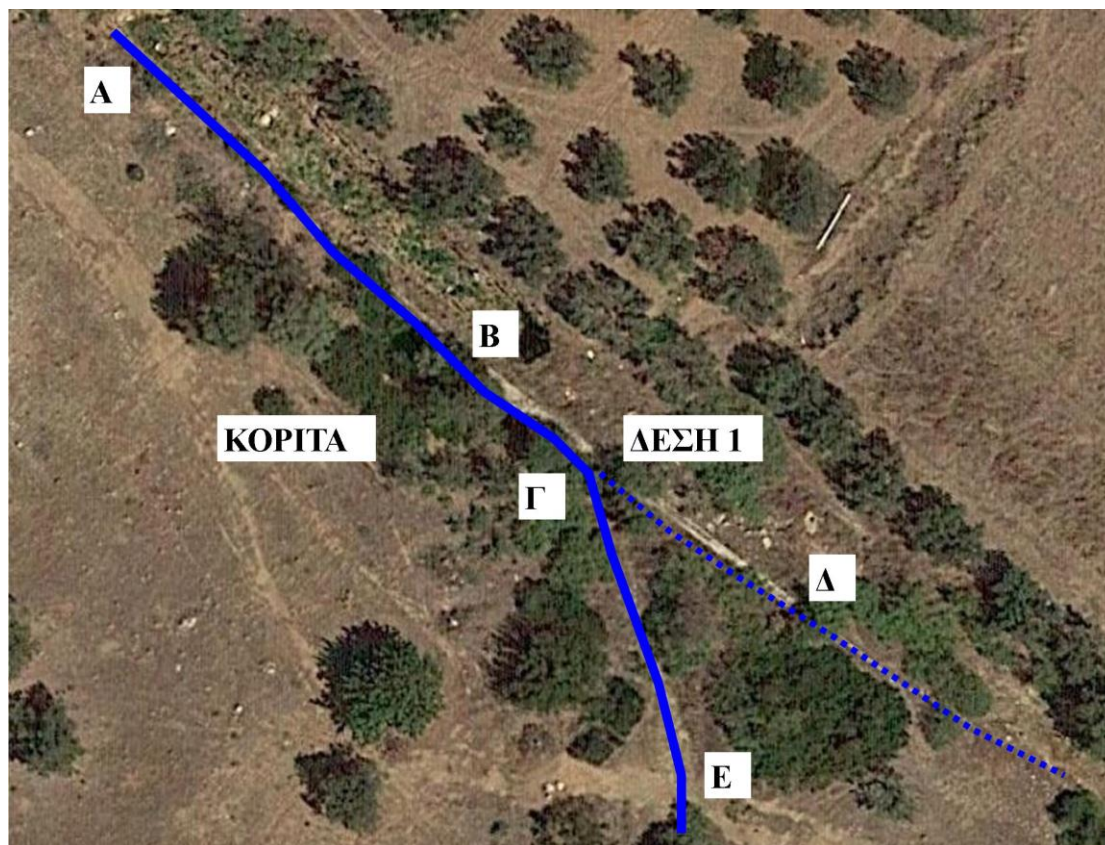

***Εικόνα 10.** Δέση 2 στα Ταρουσείκα. 12-12-2014 (Φωτ. Ρίνας Λουμουσιώτη). Η ρηχή κοίτη διασχίζει κάθετα τον ασφαλτοστρωμένο πλέον δρόμο και συνεχίζει προς τον νοτιά (αριστερά της φωτογραφίας). Βάζοντας κλαριά και πέτρες αριστερά υποχρέωναν μέρος των νερών να κατηφορίσει στον σημερινό δρόμο προς τα κτήματα Κολυμπάδη.*

Μετά την Κατοχή, και πιθανόν κατά τη δεκαετία του 1950 είχαν φυτευτεί πολλά αμπέλια προς τον Άγιο Γιώργη, αλλά υπήρχε μικρή υψομετρική διαφορά που εμποδίζει τα νερά του Καταφυκίου να πηγαίνουν προς τα κει. Τότε στην Κορίτα έκαναν τη ΔΕΣΗ 1 για να στρέψουν μέρος του νερού προς το Άγιο Γιώργη (**Εικόνα 11**), χωρίς τούτο να σημαίνει ότι το έργο δεν ήταν πολύ παλαιότερο.

Από το σημείο Α έως το Δ έσκαψαν την κοίτη σε μεγάλο βάθος και τα χώματα τα έριξαν στη βορινή όχθη. Από το Β έως το Δ έκτισαν ένα ισχυρό τοίχο για να συγκρατεί τα χώματα της βορινής όχθης μήκους περίπου 50 μέτρων. Από το σημείο Γ έσκαψαν ένα κανάλι (μπλε εστιγμένη γραμμή) που τράβαγε μέχρι τον Άγιο Γιώργη. Σήμερα έχει

διευρυνθεί, φαίνεται σαν φυσικό ρέμα, αλλά είναι τεχνικό έργο. Έτσι στη ΔΕΣΗ 1 ρύθμιζαν τη ροή και έστελναν νερό και στα αμπέλια του Άη Γιώργη. Η παλιά κοίτη συνέχιζε κανονικά προς το σημείο Ε.

***Εικόνα 11.** Η Δέση 1 στην Κορίτα. Διακρίνεται ο ισχυρός τοίχος που συγκρατεί τα χώματα και δίνει κατεύθυνση προς τον Άη Γιώργη.*

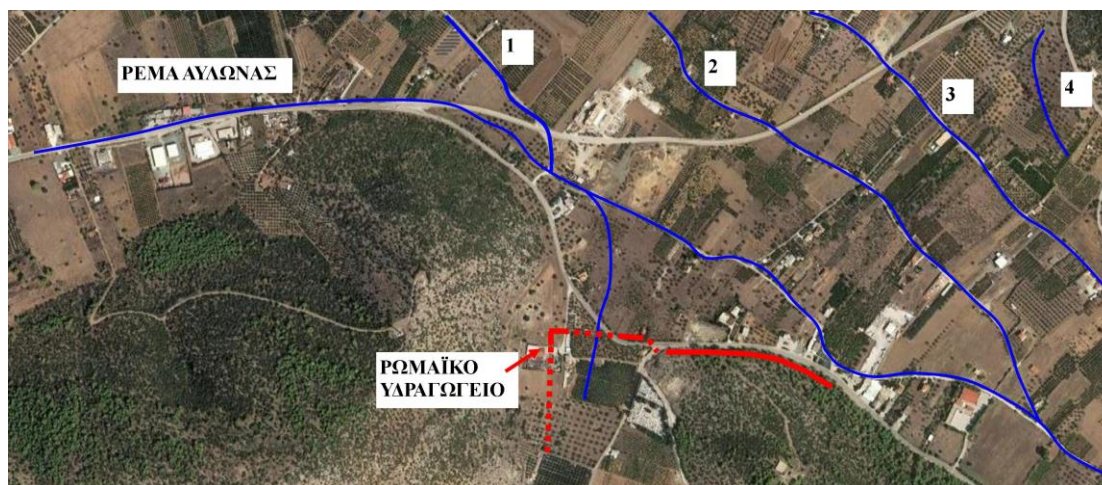
Ο από πάνω δρόμος που πάει προς Καταφύκι, δεν πλημμύριζε σε αυτή την περιοχή από τα νερά του Καταφυκιού, γιατί ήταν ψηλότερα, αλλά δεχόταν πολλά νερά από το βορινό βουνό, το Μαυροβούνι (Μάλιζέζε).

Στην **Εικόνα 12** βλέπουμε το μέσο περίπου του Κάμπου. Το ρέμα της Αυλώνας έρχεται και ενώνεται με τα νερά που έρχονται από την ΔΕΣΗ 2 μέσω του δρόμου 1. Τα νερά από Άγιο Γιώργη έρχονται από τον δρόμο 2, από τον δρόμο 3 έρχονται τα νερά του δρόμου προς Καταφύκι. Το 4 είναι το ρέμα που κατεβαίνει από το Τρανταφύλλι και συγκεκριμένα από το νταμάρι κοκκινωπού μαρμάρου. Όλη αυτή η έκταση πλημμύριζε,

αλλά από τους σημερινούς αυτούς δρόμους κατέβαινε το πολύ νερό και η κύρια συγκέντρωσή του γινόταν μπροστά από το άνοιγμα Πρ. Ηλία – Πρώνα (στροφή Ιπποκράτη). Το νερό έσπαγε τον δρόμο και με ορμή πλημμύριζε τον μικρό κάμπο της Μαγγούλας, την Κάπαρη.

Από αυτό το άνοιγμα περνά το Ρωμαϊκό υδραγωγείο προς Ερμιόνη. Από την κλίση των προσχώσεων φαίνεται ότι τα περισσότερα νερά περνούσαν από κει προς Κάπαρη και τα λιγότερα προς Λιμάνι. Χωρίς ανθρώπινη επέμβαση **πολύ πιθανόν η κοίτη του Καταφυκίου, με φυσικό τρόπο, να περνούσε από αυτό το άνοιγμα προς Κάπαρη.** Ως εκ τούτου οι προσχώσεις όπου κτίστηκε η Προϊστορική Ερμιόνη στη Μαγγούλα (σήμερα κάτω από τη θάλασσα) πιθανότατα είναι δημιούργημα του ρέματος του Καταφυκίου και όχι του μικρού ρέματος της Πικροδάφνης.

Αρα το άνοιγμα στη στροφή Ιπποκράτη ήταν ΔΕΣΗ που ρύθμιζε πόσο νερό θα πάει προς Κάπαρη και πόσο προς το Λιμάνι Ερμιόνης.

Εικόνα 12. Ο Δρόμος 1 ξεκινάει από τη Δέση 2 δύο και φέρνει τα νερά προς το Παγοποιείο Αγγελή (σήμερα βενζινάδικο) και στη συνέχεια στο Μεγαλοπήγαδο. Ο 2 ομοίως όπως και ο 3, ενώ το 4 είναι το ανεξάρτητο ρέμα που έρχεται από το Τρανταφύλλι. Όταν τα νερά αποσύρονταν, οι δρόμοι αυτοί έμεναν ως μικρά ρυάκια για κάμποσες μέρες. Ουσιαστικά αυτοί ήσαν που μοίραζαν το νερό στα αμπέλια.

Στην **Εικόνα 13** βλέπουμε το κάτω μέρος του Κάμπου.

***Εικόνα 13.** Οι «δρόμοι του νερού» συγκλίνουν προς το Μεγαλοπήγαδο, εκτός του 4 που ρέει ανεξάρτητα, ερχόμενο από το Νταμάρι του Ηλιοκάστρου. Πριν γίνει η Μάντρα του Λεούση προφανώς άπλωναν περισσότερο.*

Τα νερά έρχονταν προς τη θάλασσα, αλλά εύρισκαν ένα σημαντικό εμπόδιο. Είχε μετά την Ανεξαρτησία δημιουργηθεί το μεγάλο περιμαντρωμένο περιβόλι του Μπάμπα από τις Σπέτσες που αργότερα αγόρασε ο Λεούσης. Η τεράστια μάντρα του εμπόδιζε τη ροή του νερού. Νότια προστέθηκαν εν σειρά αργότερα και οι μάντρες μικρών περιβολιών. Έτσι η περιοχή της **Εικόνας 13** γινόταν στην κυριολεξία λίμνη, τα νερά όδευαν προς το χαμηλότερο σημείο που ήταν το Μεγαλοπήγαδο και προσπαθούσαν να περάσουν προς θάλασσα από ένα μικρό γεφύρι. Τα φουσκωμένα νερά ξεσπούσαν στον δημόσιο δρόμο μπροστά από την παλιά Ηλεκτρική και τον κάνανε μικρό ποτάμι. Οι παλιοί έλεγαν ότι δεν ήσαν λίγες οι φορές που τα νερά στην προσπάθεια να βρουν διέξοδο γκρέμιζαν μέρος της μάντρας του Λεούση.

Παρατηρούμε στις παραπάνω εικόνες ότι τα κτήματα κάτω από την Κορίτα και μέχρι το Λιμάνι είναι μικρά και μακρόστενα με τις μεγάλες πλευρές κατά κανόνα κάθετες στη ροή των νερών. Πρόκειται κυρίως για παλιά αμπέλια. Οι πλευρές των αμπελιών ήταν υπερυψωμένες με χώμα πάνω από ένα μέτρο. Μόνο στη μικρή διάσταση υπήρχε ένα κενό, σαν πόρτα, για να μπαίνει το νερό. Το νερό είχε ύψος 20 πόντους μέχρι και μέτρο, ανάλογα τη θέση του αμπελιού. Μετά φράζανε την είσοδο με χώμα και κλαριά και το νερό εγκλωβιζόταν και το έπινε σιγά - σιγά η γη. Αυτό το δυνατό πότισμα της μιας φοράς αρκούσε για να τα βγάλει πέρα το αμπέλι όλο το καλοκαίρι.

Η ύπαρξη πολλών αμπελιών έδινε και το όνομα της περιοχής «τα αμπέλια του Καστρίου», όπως διαβάζουμε στην ενετική απογραφή του 1696 της Μονής Αγίων Αναργύρων:

Εἰς τὰ ἀμπέλια τοῦ Καστρίου εἶναι τοῦ μοναστηρίου ἀμπέλια στρέ-
ματα 4.

Κάθε αμπέλι είχε μία, δύο ή περισσότερες συκές, ή συκιά με μυγδαλιά ή ξερική αχλαδιά. Σχεδόν όλες οι σημερινές συκές στον Κάμπο ανήκαν σε αμπέλια. Υπήρχαν και μικρά κτήματα μόνο με μυγδαλιές.

Τα δέντρα έδιναν και σκιά σε ανθρώπους και ζώα, γιατί στο αμπέλι δεν είχες πού να σταθείς. Ήσαν όμως χρήσιμα και για έναν άλλο λόγο. Οι σφίγγες, τα πουλιά και οι σκαντζόχοιροι πέφτανε στα υπερώριμα σύκα και αχλάδια, και στα σάπια και σκουληκιασμένα που πέφτανε κάτω. Έτσι δεν ήσαν τα σταφύλια πρώτη και μοναδική προτίμηση.

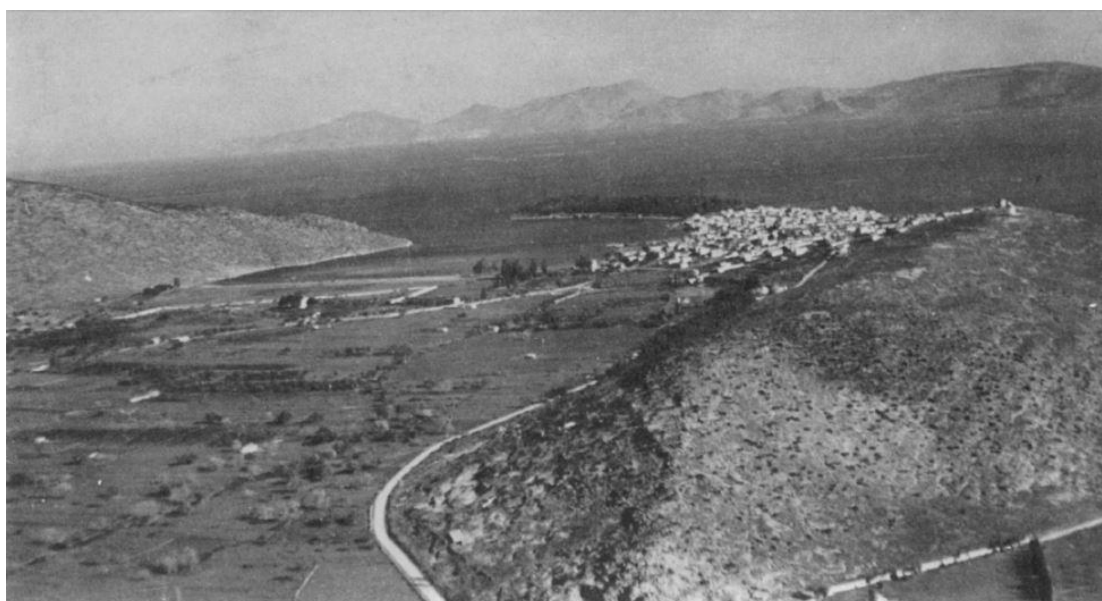
Έτσι ένα αμπέλι με δύο μεγάλες συκές και 2 μυγδαλιές προμήθευε το νοικοκυριό με 100 κιλά σύκα (αρκετά τα λιάζανε και μετά τα κάνανε σκομαΐδες, ή μαρμελάδα) και γύρω στα 50 κιλά μύγδαλα, παραγωγές πολύ σημαντικές για κάθε νοικοκυριό. Σχεδόν δεν υπήρχε σπίτι που να μην είχε ένα μικρό αμπελάκι.

Πάνω από την Κορίτα υπήρχαν ελαιώνες και τα κτήματα είναι μεγάλα και ακανόνιστα.

Τη δεκαετία του 1950 υπήρχαν στον Κάμπο Ερμιόνης περί το 700 στρέμματα αμπέλια που έδιναν «το κρασί του χωριού» (το κρασί παλιά ήταν τρόφιμο για του σκληρά εργαζόμενους), ενώ αρκετό, ως μούστος ή κρασί, εξαγόταν παλιά στην Ύδρα και στις Σπέτσες.

Σημείωση: Οι δρόμοι μέσα στον κάμπο, που έχουν όλοι τους διεύθυνση προς το Καταφύκι δεν ήσαν παρά «δρόμοι νερού», μέσω των οποίων γινόταν το πότισμα. Γύρω τους είχαν μάντρες με ξερολιθιές, ή ανασηκωμένα χώματα. Με τα ζα ακολουθούσαμε ένα μονοπάτι, που άλλοτε ήταν στη μια «όχθη» του δρόμου, άλλοτε μέσα στην «κοίτη». Υπήρχαν σημεία δύσβατα και σημεία κοντά σε περιβόλια πιο ομαλά, γιατί τα έστρωναν για να περνάει κάρο.

Στην παρακάτω **Εικόνα 14** βλέπουμε τον Κάμπο στο κάτω μέρος του γύρω στα 1950. Οι συστάδες δέντρων είναι μικρά περιβόλια. Σαν λεπτές γραμμές μόλις διακρινόμενες οι μεγάλες πλευρές των αμπελιών. Τα σκόρπια δέντρα είναι συκές και μυγδαλιές αμπελιών.

***Εικόνα 14.** Η φωτογραφία είναι από τη μελέτη «An Archaeological and Topographical Survey of the Hermionid» του 1950. Ο μαντρότοιχος του Λεούση που διακρίνεται καθαρά, και στη συνέχεια των μικρών περιβολιών, μετατόπισε τα νερά προς το Μεγαλοπήγαδο.*

Πέρα από τις κύριες Δέσεις που τις ρύθμιζαν συλλογικά οι αγρότες, υπήρχαν και μικρότερα έργα για να σπρώχνουν το νερό προς το αμπέλι του καθενός.

Όλη αυτή η διαχείριση του νερού, τα έργα που απαιτούσε, αλλά και η συμμετοχή των καλλιεργητών και των ιδιοκτητών των αμπελιών περί τη δεκαετία 1950 – 1960 έμοιαζε να είναι προϊόν αυτοοργάνωσης. Παλαιότερα ίσως ήταν υπό την εποπτεία της Κοινότητας, ή της Δημογεροντίας.

Στην παρακάτω φωτογραφία του 1971 ο Κάμπος πλημμυρισμένος κοντά στο Μεγαλοπήγαδο (**Εικόνα 15**).

***Εικόνα 15.** Η φωτογραφία είναι από την έκθεση παλαιών φωτογραφιών Ερμιόνης που διατηρείται στο παλιό Δημαρχείο (Δημοτικό Σχολείο*

Μπιστιού). Πλημμυρισμένα αμπέλια και περιβόλια δίπλα στο Μεγαλοπήγαδο.

Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΣΤΗ ΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΙΠΠΟΚΡΑΤΗ.

Στο άνοιγμα μεταξύ Πρ. Ηλία και Πρώνα υπάρχει το περιβόλι του Αγγελή που όλοι το ξέραμε με το μικρό και αρχαιότατο όνομά του, «Περιβόλι του Ιπποκράτη».

Ο Μηλιαράκης αναφέρει ότι επί των ημερών του 1884 – 1886 φτιάχτηκε η αμαξιτή οδός (στρωμένος χωματόδρομος για άμαξα) που συνέδεε το Κρανίδι με την Ερμιόνη.

Προφανώς στο προβληματικό αυτό σημείο ο δρόμος παρασυρόταν από τα νερά του Καταφυκίου που πήγαιναν προς τη Μαγγούλα. Όταν αρχές δεκαετίας 1950 ασφαλτοστρώθηκε ο δρόμος, ένα μικρό γεφυράκι δεν κατάφερνε να διοχετεύει το νερό προς τη Μαγγούλα. Ακόμη και σήμερα που έχει ανυψωθεί ο δρόμος και έχει φτιαχτεί μεγάλο γεφύρι, το νερό πηδάει πάνω από τον δρόμο.

Άρα στο σημείο αυτό πρέπει να υπήρχαν έργα δέσης, ώστε να μη φεύγει όλο το νερό προς Μαγγούλα. Πράγματι, τα χωράφια βόρεια του δρόμου ήταν υπερυψωμένα και πέτρες δημιουργούσαν ένα υπερυψωμένο ξερολιθικό πεζούλι σαν μικρό φράγμα. Μόνο που το νερό ... δεν άκουγε! Αλλά και στο δρόμο της Μαγγούλας το εκεί γεφύρι δεν επαρκούσε. Το νερό πηδούσε και άπλωνε μέχρι τον λόφο της Μαγγούλας.

Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΡΜΙΟΝΗ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΜΑΓΓΟΥΛΑ.

Στη Μαγγούλα βλέπουμε τον προϊστορικό οικισμό που καταλαμβάνει έκταση κατ' ελάχιστο 30 στρέμματα (**Εικόνα 16**). Κριτήριο για την επιλογή θέσης είναι το κλίμα, το νερό, εύφοροι κοντινοί κάμποι, θάλασσα. Η αμυντική θέση δεν παίζει σπουδαίο ρόλο την εποχή αυτή. Η θέση αυτή τα έχει όλα. Σε απόσταση από τον οικισμό όχι πάνω από 2500

μέτρα, δηλαδή πορεία μισής ώρας με τα πόδια, βρίσκονται οι εύφορες εκτάσεις από Κρόθι έως Ποτόκια.

Φαίνεται ότι ο οικισμός κτίστηκε μάλλον σε προσχώσεις που αιώνες είχε δημιουργήσει το Καταφύκι περνώντας από το άνοιγμα Πρ. Ηλία – Πρώνα προς Μαγγούλα. Στην Κορυφή του Πρ. Ηλία, στη θέση Αετοφωλιές, δεσπόζει του οικισμού το ιερό του Δία, του θεού που στέλνει βροχή ή την στερεί από τους ανθρώπους. Τα χρόνια αυτά οι πηγές της Πικροδάφνης πρέπει να είχαν αρκετό νερό και το καλοκαίρι. Είναι πολύ εύκολο με έναν θαμμένο υδραγωγείο χαμηλού κόστους, μήκους όχι πάνω από 2500 μέτρα, να έλθει το νερό στον οικισμό (μπλε γραμμή). Την εποχή αυτή δεν βρίσκονταν αυτού του είδους οι οικισμοί σε άμεσο κίνδυνο πολιορκίας.

Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι κάτοικοί του θα είχαν μεριμνήσει με δέσεις να εκμεταλλευτούν τις πλημμύρες και τη ροή του Καταφυκιού για να ποτίζουν αμπέλια και χωράφια και δευτερευόντως της Πικροδάφνης και των άλλων μικρορεμάτων.

Οι πηγές της Πικροδάφνης ήταν για τον προϊστορικό οικισμό της Ερμιόνης **το πόσιμο νερό** του, ιδιαίτερα τους θερινούς μήνες, ενώ το περίσσειμα πότιζε αμπέλια και κήπους στην περιοχή του Αγίου Δημητρίου.

***Εικόνα 16.** Η πιθανή μεταφορά του νερού της Πικροδάφνης με έναν υπόγειο αγωγό στον οικισμό ήταν ένα μικρό και εύκολο υδραυλικό έργο.*

Η νέα πόλη των Ερμιονέων δημιουργήθηκε σε μία ισχυρή αμυντική θέση, αλλά έχασε το πλεονέκτημα των πηγών της Πικροδάφνης. Βασίστηκε σε μια κρήνη μέσα στην πόλη όπου υπήρχε μικρή πηγή, ή έφερνε υπογείως το νερό από θέση κοντινή έξω από τα αρχαία τείχη, κρήνη πολύ αρχαία κατά τον Πausanias που είχε συνέχεια νερό. Ο Πρώνας έχει μεγάλα χάσματα στον ασβεστόλιθό του και μέσα σε αυτά ρέει νερό όλο το χρόνο, όπως συμβαίνει στη γλυφα του Γκουριμέσι. Πηγάδια, όπως το Μεγαλοπήγαδο, και πολλές στέρνες έδιναν επιπλέον νερό. Πάντως δεν υπήρχε άνεση νερού. Οι αρχαίοι είχαν την τεχνογνωσία να κατασκευάσουν μεγάλα υδραγωγεία, αλλά αυτά τα έργα ήσαν εκτεθειμένα στον εχθρό που θα τα αχρήστευε εύκολα στερώντας το πολυτιμότερο αγαθό στους πολιορκούμενους. Τα υδραγωγεία, ως μεγάλα δημόσια έργα, έγιναν ασφαλή κατά την περίοδο της Pax Romana.

Η πολυπληθής πόλη των Ερμιονέων είναι βέβαιο ότι εκμεταλλεύτηκε το Καταφύκι και το τιθάσευσε με δέσεις και άλλα έργα, όπως έγινε τα νεότερα χρόνια για να ποτίζει τα αμπέλια της.

Σήμερα το αρχαίο νεκροταφείο μπροστά από το Λύκειο Ερμιόνης πλημμυρίζει. Αυτό ήταν αδιανόητο να συμβαίνει στους αρχαίους χρόνους, σε ένα χώρο ιερό για την πόλη. Τούτο είναι μια απόδειξη, ότι τα νερά του Καταφυκίου είχαν με ασφάλεια διευθετηθεί και μάλιστα κάποιος άρχοντας της πόλης θα είχε αυτή την ευθύνη.

ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ ΤΗΝ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΕΡΜΙΟΝΕΩΝ.

Η Ρωμαϊκή Εποχή έδωσε μεγάλη σημασία στην υδροδότηση των πόλεων με άφθονο νερό καλής ποιότητας, στη διανομή του σε όλα τα σπίτια και τα δημόσια κτήρια, στη δημιουργία υδραγωγείων, δεξαμενών, δικτύων διανομής, δημόσιων λουτρών, κρηνών, αλλά και συστήματος αποχέτευσης και ομβρίων. Παράλληλα φρόντιζε και για την υδροδότηση μεγάλων κτημάτων και παραγωγικών κάμπων. Η καθαριότητα και η

υγιεινή ήταν το αποτέλεσμα του καλού και άφθονου νερού για όλους, γι' αυτό οι επιδημίες και οι αρρώστιες είχαν αρκετά περιοριστεί.

Τα Ρωμαϊκά υδραγωγεία ήσαν δημόσια έργα, με χορηγία αυτοκράτορα, ισχυρού τοπικού κυβερνήτη ή άρχοντα. Το υδραγωγείο έπαιρνε κατά κανόνα το όνομα του ευεργέτη, και μάλιστα όχι ως «υδραγωγείο του τάδε», δηλαδή το τεχνικό έργο, αλλά ως «νερό του τάδε ευεργέτη». Έτσι το θεωρούμενο ως πρώτο υδραγωγείο της Ρώμης που ήταν σχεδόν όλο υπόγειο (312 π.Χ.) και το έφτιαξε ο Appius Claudius Caecus πήρε το όνομα: Aqua Appia. Το πρώτο υδραγωγείο με τόξα και καμάρες (144 π.Χ.) στη Ρώμη φτιάχτηκε από τον πραιτόρα Marcus Rex και πήρε το όνομά του: Aqua Marcia.

Ο Πausanίας, που περιηγήθηκε την Ερμιόνη και την περιοχή της γύρω στο 155 μ.Χ., γράφει ότι εκτός από την αρχαία κρήνη της Ερμιόνης, υπάρχει και άλλη την οποία έφτιαξαν επί των ημερών του και το νερό σε αυτήν ρέει από την περιοχή του Λειμώνος (Πικροδάφνη). Ο Πausanίας σπανίως αναφέρεται σε τέτοια τεχνικά έργα. Ακόμη και για το τεράστιο Αδριάνειο υδραγωγείο που από την Στυμφαλία έφερνε το νερό στην Κόρινθο, μήκους 85 χιλιομέτρων, μια πρόταση αφιερώνει. Άρα του έκανε εντύπωση πώς μια μικρή πόλη σαν της Ερμιόνης είχε υδραγωγείο.

Ο Λειμών είναι τόπος με υγρασία και νερά, όπου αναπτύσσεται βλάστηση κατάλληλη για βοσκή, με φυσικό ή τεχνητό τρόπο. Από το λείβω = υγραίνω. Έχουμε ταυτίσει τον Λειμόνα του Πausanία με την Πικροδάφνη, γιατί προς τα κει πάει το υδραγωγείο. Αν όμως αποδειχθεί ότι υπήρχε και δεύτερος κλάδος του υδραγωγείου προς Βουλγαρέικα, τότε πρέπει να αποδώσουμε τον Λειμόνα στον ευρύτερο κάμπο των Αγίων Αναργύρων.

Το υδραγωγείο αυτό σώζεται μέχρι σήμερα, τελείως παραμελημένο, έχουν εξαφανιστεί σημαντικά του τμήματα, ενώ άλλα έχουν καταρρεύσει. Μοναδική περιγραφή στο βιβλίο μου Η ΤΩΝ ΕΡΜΙΟΝΕΩΝ ΠΟΛΙΣ σελ. 115 – 118.

Δυστυχώς το με καμάρες (τόξα) τμήμα στο άνοιγμα Πρ. Ηλία – Πρόνα έχει πριν από αιώνες καταστραφεί τελείως, και επί των ημερών μας (1960 – 1970) καταφέραμε να εξαφανίσουμε την αρχή του στους πρόποδες του Πρ. Ηλία και από την άλλη μεριά το τέλος του στο δυτικό άκρο του

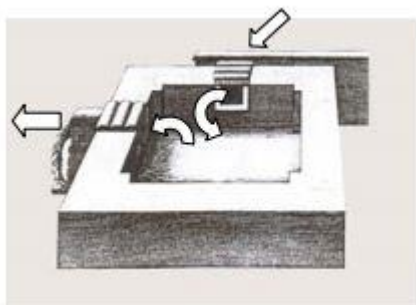
Πρώνα, ακριβώς στη διασταύρωση του δρόμου. Δεν έχει μείνει κάποια ανάμνηση, κάποιος θρύλος, έστω το τυπικό μικροτοπωνύμιο γι' αυτές τις θέσεις «Καμάρες». Φυσικά και θα ήταν επώνυμο το υδραγωγείο ως Aqua κάποιου τιτλούχου ευεργέτη ή Αυτοκράτορα.

Σίγουρα λειτούργησε ορισμένους αιώνες. Πιστεύεται ότι εγκαταλείφθηκε, γιατί ακολούθησε πολύ μεγάλη περίοδος ξηρασίας. Όμως το υδραγωγείο ήταν εύκολα συντηρήσιμο, εκτός του τμήματος με τις καμάρες στη στροφή του Ιπποκράτη. Όταν η πόλη αλλά και η διοίκηση δεν είχε πόρους για να το συντηρεί, από το ξεχείλισμα του Καταφυκίου καταστράφηκαν οι καμάρες και σταδιακά εγκαταλείφθηκε όλο το έργο στη τύχη του.

Σύντομη περιγραφή των τμημάτων του υδραγωγείου:

1). Πηγές Πικροδάφνης (Λειμώνος). Ο πιθανότερος τύπος υδροληψίας. Συνήθως στις πηγές δημιουργείτο μια ή δύο δεξαμενές (piscina limaria) που διοχέτευαν τη σωστή παροχή νερού στο υδραγωγείο. Η χρησιμότητα του υδραγωγείου ήταν να παρέχει καλό νερό κυρίως κατά τους θερινούς μήνες, οπότε το νερό προερχόταν από πηγές. Στην περίπτωση μεγάλων βροχοπτώσεων θα φρόντιζαν να μην περνά στο υδραγωγείο θολό ή λασπωμένο νερό.

Στην **Εικόνα 17** βλέπουμε την πιο απλή μορφή τέτοιας δεξαμενής που θα την ονομάζαμε δεξαμενή καθίζησης.

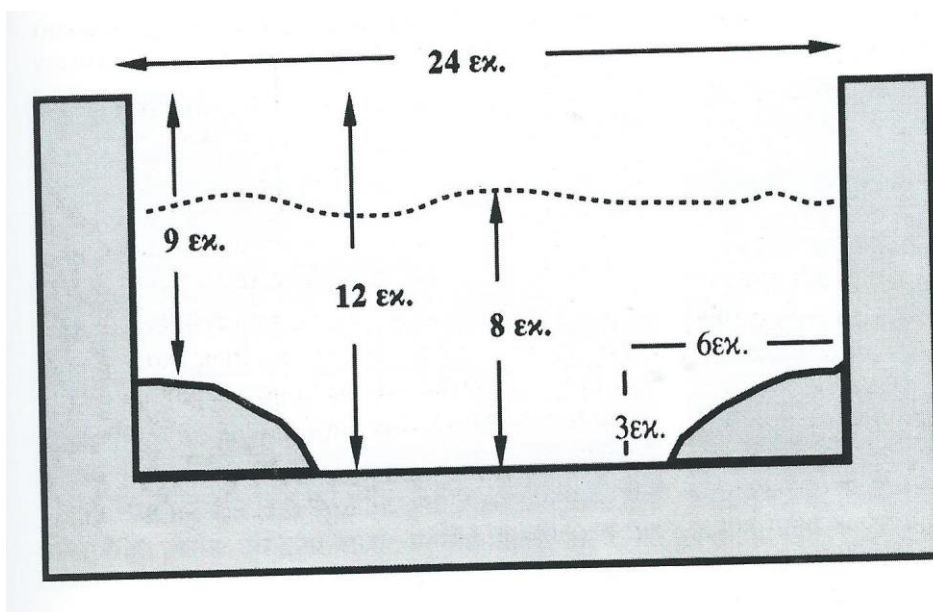
***Εικόνα 17.** Η άμμος προλαβαίνει να κατακαθίσει στον πυθμένα. Οι εσωτερικές γωνίες φέρουν «νεύρο» για να μη φθείρονται.*

Σκοπός του υδραγωγείου ήταν η μεταφορά ορισμένης ποσότητας καθαρού νερού των πηγών και όχι η μεταφορά των νερών του ρέματος της Πικροδάφνης. Δυστυχώς δεν έχει εντοπιστεί το σύστημα των δεξαμενών, ούτε έχει γίνει κάποια έρευνα στις πηγές της Πικροδάφνης.

Το υδραγωγείο σύμφωνα με την κλίση και τη διατομή του αγωγού του μπορούσε να μεταφέρει μία μέγιστη ποσότητα νερού (**Εικόνα 18**). Πέραν αυτής το νερό χυνόταν αλλά και έφθιρε τα τοιχώματα του αύλακα. Το υδραγωγείο είχε περίπου 5500 μέτρα μήκος, πιθανόν η κλίση του ήταν η τυπική 1/1000 (δηλαδή ανά 1000 μέτρα έχανε ομαλά ο αύλακας ένα μέτρο ύψος), και η μέγιστη παροχή του να ήταν γύρω στα 500 κ. μ. το 24ωρο, περίπου 20 κ.μ./ώρα.

Η μέση κλίση του Ρωμαϊκού υδραγωγείου της Νικόπολης είναι 1.14/1000, του Αδριάνειου Αθηνών 2/1000 ενώ του Αδριάνειου της Κορίνθου 5.2/1000 που θεωρείται πολύ μεγάλη κλίση.

Φαίνεται ότι η κλίση του υδραγωγείου Ερμιόνης από Ποδάρι μέχρι Ερμιόνη είναι 1/1000 ή λίγο μεγαλύτερη, αλλά από Πικροδάφνη μέχρι Ποδάρι πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερη ακόμη και από το υδραγωγείο της Κορίνθου, γιατί οι πηγές είναι σε υψόμετρο 35-40 μέτρα. Πολύ πιθανόν να οδηγούσαν το νερό με κτιστό μικρό κανάλι παράλληλα στο ρέμα της Πικροδάφνης και να το πιάνανε λίγο πιο κάτω από τις πηγές, περίπου σε υψόμετρο 20 – 22 μέτρων. Εκεί να υπήρχε η piscina limaria και από κει να ξεκινούσε, αρχικά υπογείως, το υδραγωγείο.

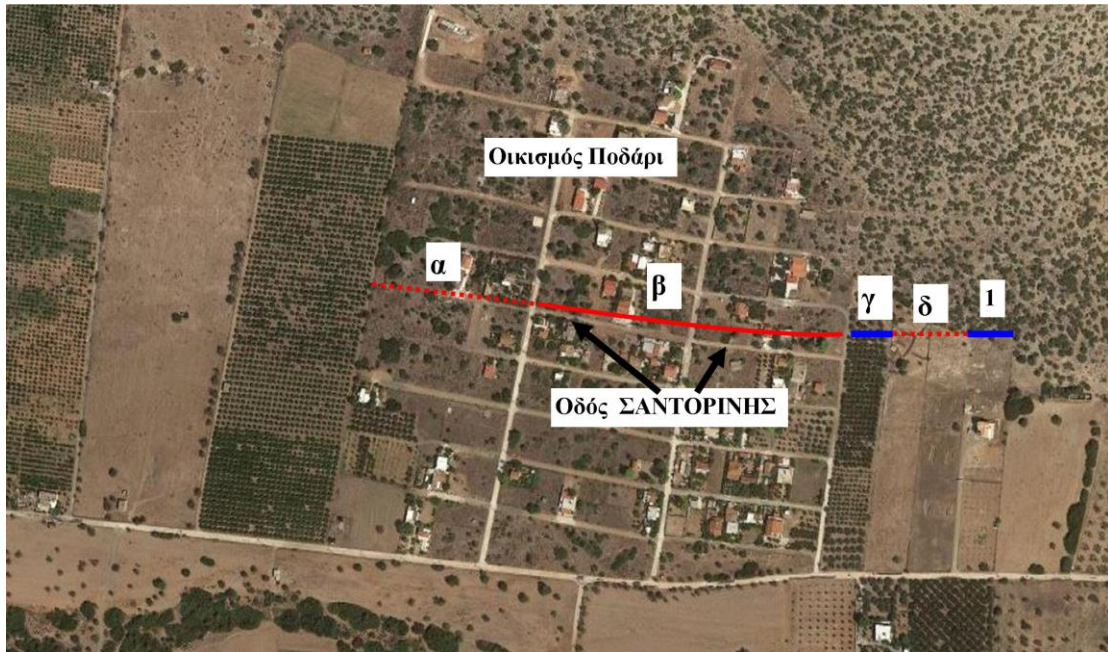

***Εικόνα 18.** Τομή αύλακα στους νότιους πρόποδες του Πρ. Ηλία. Είναι γεωμετριοποιημένη για να δείξει περίπου τις διαστάσεις. Στην πραγματικότητα ο αύλακας ακολουθεί και τις μικρές δυσμορφίες της λιθοδομής.*

Αυτήν την παροχή, 20 περίπου κ.μ. την ώρα, δίνανε οι παλιές μηχανές Peter στα περιβόλια μας, ή ένα μαγκανοπήγαδο, που όμως το άλογο δεν βημάτιζε, αλλά έτρεχε ελαφρώς. Και το νερό αυτό το μεταφέραμε με κτιστούς αγωγούς με πλάτος διατομής περίπου 16 εκ. και ύψος 12, με σχεδόν μηδενική κλίση. Αυτά από υπολογισμούς του γράφοντος (βλέπε: Η ΤΩΝ ΕΡΜΙΟΝΕΩΝ ΠΟΛΙΣ).

Αν η πραγματική κλίση του αύλακα είναι τελικά μεγαλύτερη, τότε μπορεί η παροχή να ήταν αρκετά πάνω από τα 500 κ.μ. τη μέρα.

2). Από πηγές Πικροδάφνης μέχρι τοποθεσία Ποδάρι. Από τις πηγές έως το Ποδάρι το έδαφος είναι καλλιεργήσιμο με φερτά χώματα από τις πλαγιές του βουνού του Προφήτη Ηλία. Δεν υπάρχουν ορατά ίχνη του υδραγωγείου, αλλά δεν αποκλείεται να υπάρχουν τμήματά του θαμμένα στα χώματα και μάλιστα σε πολύ καλή κατάσταση. Εμφανίζεται στο δυτικό άκρο ενός δρομίσκου του Ποδαριού που τον έχουν ονομάσει «Οδός ΣΑΝΤΟΡΙΝΗΣ» (Εικόνα 19).

Εικόνα 19. Εστιγμένο τμήμα α: Πιθανή πορεία του υδραγωγείου σχεδόν επί της οδού Σαντορίνης. Τμήμα β: Τμήμα λίγο πάνω από την οδό, όπου είναι ορατά μικρά τμήματα του υδραγωγείου. Τμήμα γ: Μέσα σε έναν μικρό ελαιώνα σώζεται ένα μικρό και υπερυψωμένο τμήμα του υδραγωγείου σε καλή κατάσταση. Στην άκρη του διατηρείται πλήρως ο αύλακας (**Εικόνα 20, 21, 22**). Τμήμα δ: Πιθανή πορεία του υδραγωγείου μέχρι το τμήμα Ι που περιγράφεται στην **Εικόνα 23**.

Εικόνα 20. Το υδραγωγείο μέσα στον μικρό ελαιώνα. Το ύψος του είναι περί το μισό μέτρο.

Εικόνα 21. Ο αύλακας του υδραγωγείου, μπαζωμένος αλλά σε καλή κατάσταση.

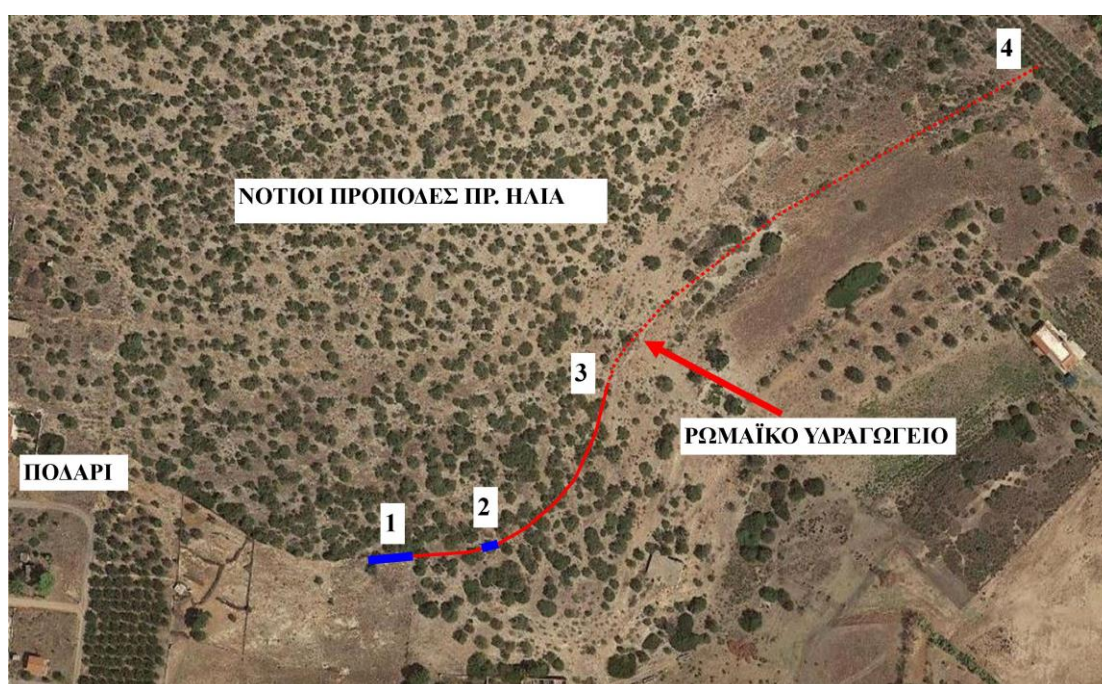

Εικόνα 22. Το άκρο του αύλακα που βλέπει δυτικά, προς τις πηγές της Πικροδάφνης.

Το υδραγωγείο εμφανίζεται μετά το Ποδάρι στους νότιους πρόποδες του Πρ. Ηλία, πάνω από το ερειπωμένο κτίριο που ανήκει στη Μονή των Αγίων Αναργύρων (**Εικόνα 23**).

Οι Ρωμαίοι συνήθως στα μικρά υδραγωγεία κάλυπταν με πλάκες το αυλάκι, προσεκτικά συναρμολογημένες με συνδετικό υλικό, και σκέπαζαν τα υπόγεια τμήματα με 0.5 μ. χώμα. Το χώμα δεν εισχωρούσε στο καθαρό νερό. Έβαζαν και σήματα, ώστε να μην καλλιεργούν ή φυτεύουν σε ένα πλάτος 10 μέτρων, αλλά να προσέχουν και με τα ζα τους. Ο εντοπισμός του υδραγωγείου σε όλη του την πορεία είναι πολύ εύκολος, αφού σώζονται τμήματα του αύλακα σε πολλές θέσεις και η κλίση υπολογίζεται με μεγάλη ακρίβεια.

3). Από Ποδάρι και νότιους πρόποδες του Πρ. Ηλία μέχρι το Λιμάνι της Ερμιόνης. Στους νότιους πρόποδες του Πρ. Ηλία το υδραγωγείο τρέχει σε πολύ χαμηλό ύψος, ο αύλακας σχεδόν πατάει στην πλαγιά. Η γεωμετρική διατομή του αύλακα είναι αυτή της **Εικόνας 18**. Σώζεται σε καλή κατάσταση μόνο σε λίγα σημεία (**Εικόνα 23**). Το πλάτος είναι περί τα 24 εκ. και το ύψος 12 εκ. και συμφωνεί με τον Βιτρούβιο που λέει ότι η καλύτερη ροή είναι με πλάτος αύλακα διπλάσιο από το ύψος του νερού. (Λεπτομέρειες στο Η ΤΩΝ ΕΡΜΙΟΝΕΩΝ ΠΟΛΙΣ).

Εικόνα 23. Νότιοι πρόποδες του Πρ. Ηλία μετά το Ποδάρι. Με εστιγμένη κόκκινη γραμμή η πιθανή πορεία του Υδραγωγείου εκεί που δεν υπάρχουν πλέον σαφή ίχνη του. Με κανονική κόκκινη γραμμή από το σημείο 1 έως 3, υπάρχουν ίχνη, πολλά δυσδιάκριτα, που όμως σηματοδοτούν την πορεία του.

Στο σημείο 1, στην άκρη του συρματοπλέγματος ενός αγροτεμαχίου σώζεται το πιο σημαντικό ίχνος του αύλακα (**Εικόνα 24**). Ομοίως ένα μικρότερο ίχνος στο σημείο 2 και πιθανόν στα διπλανά του βένια και σκίντα να σώζεται ολόκληρο τμήμα του αύλακα (**Εικόνα 25**).

Εικόνα 24. Σημείο 1. Σε μήκος 3 περίπου μέτρων βλέπουμε την βορινή, προς το βουνό, πλευρά του και περίπου το μισό του πυθμένα κατά μήκος. Το ίχνος πρέπει οπωσδήποτε να διασωθεί, γιατί είναι σημαντικό για τον υπολογισμό της διατομής. Το εξαιρετικό υλικό κατασκευής του αύλακα μοιάζει σαν να το έφτιαξαν πριν από λίγες μέρες.

Εικόνα 25. Σημείο 2. βλέπουμε τον πυθμένα του αύλακα και ένα μικρό μέρος της γωνίας που σχηματίζει ο πυθμένας με τη βορινή πλευρά. Διακρίνεται το «νεύρο» που προστατεύει και ισχυροποιεί τη γωνία.

Το υδραγωγείο παίρνει βορινή κατεύθυνση αλλά από το σημείο 3 ως το 4 δεν υπάρχουν σαφή ίχνη. Η γη μεταξύ αυτών των δύο σημείων

καλλιεργείται από καιρού εις καιρόν, το υδραγωγείο έχει καταστραφεί, αλλά με πολλή προσοχή εντοπίζονται σκόρπια κομμάτια του υλικού κατασκευής του. Στο σημείο 4, κοντά σε μια μεγάλη χαρουπιά εντοπίστηκε ένα μικρό κομμάτι από κουρασάνι, σημάδι ότι από κει περνούσε το υδραγωγείο. Από το σημείο 4 αρχίζουν περιβόλια, ελαιώνες και καλλιέργειες και πιθανότατα το υδραγωγείο έχει ολοσχερώς καταστραφεί. Εμφανίζεται στο άνοιγμα Πρ. Ηλία – Πρώνα (στροφή του Ιπποκράτη). Εδώ, όπως έδειξαν σωστικές ανασκαφές, το υδραγωγείο ρίχνει το νερό σε ένα τετράγωνο παραπήγαδο (βλέπε **Εικόνα 26**).

Εικόνα 26. Το μικρό παραπήγαδο, επιστρωμένο με κουρασάνι, δέχεται το νερό από τα δεξιά με αύλακα. Μετά αλλάζει καθέτως διεύθυνση και πορεύεται προς τη στροφή του Ιπποκράτη. Τα αυλάκια πρέπει να ήσαν σε ύψος γύρω στους 20 - 30 πόντους από ό,τι βλέπουμε στη φωτογραφία. Στη μια γωνία του παραπήγαδου σώζεται το «νεύρο» από κουρασάνι.

Το παραπήγαδο είναι μικρογραφία της δεξαμενής καθίζησης (piscina limaria) της **Εικόνας 17** με σύνθετη λειτουργία: Αλλαγή διεύθυνσης νερού, καθίζηση άμμου, επιθεώρηση – μέτρηση παροχής, σταμάτημα ροής προς Ερμιόνη για να γίνουν επισκευές στο υδραγωγείο. Το πάχος του τείχους του Υδραγωγείου προς Ερμιόνη είναι περίπου 0.80 μ.

Στην είσοδο του παραπήγαδου σε ένα μήκος περί τα 10 μέτρα σώζονται τα πλέον καλοδιατηρημένα κομμάτια αύλακα (**Εικόνες 27, 28 και 29**).

Εικόνα 27. Τμήμα του υδραγωγείου με μορφή αύλακα σχεδόν αντεστραμμένου κεραμιδιού οροφής. Φαίνεται ότι έχει σχηματιστεί πρώτα με κουρασάνι αύλακας και μέσα σε αυτόν δεύτερος, εκτός και αν πρόκειται για σημείο που έχει επισκευαστεί.

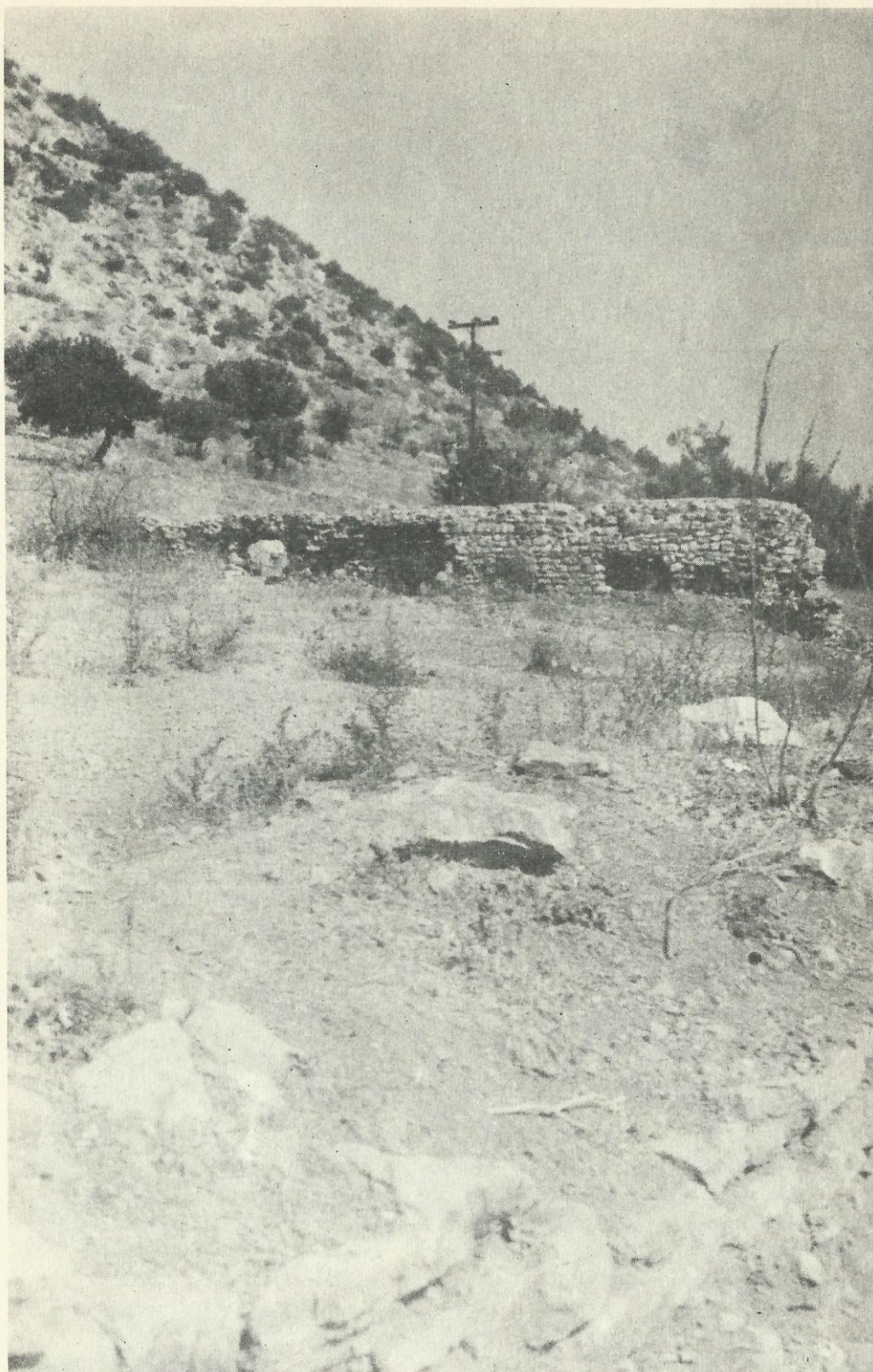
Εικόνα 28. Άριστα διατηρημένο αυλάκι.

Εικόνα 29. Παρατηρούμε ότι το αυλάκι δεν φτιάχνεται στο κέντρο του τείχους, αλλά είναι μετατοπισμένο αρκετά προς την κατάντι (προς την κατηφόρα της πλαγιάς) μεριά. Σχεδόν αυτό φαίνεται να είναι κανόνας, ίσως για να είναι μεγαλύτερης αντοχής η πλευρά προς το βουνό που δέχεται τη πίεση των νερών της βροχής και των φερτών υλικών. Εδώ φαίνεται και η μέθοδος κατασκευής.

Φτιάχνεται ένα τμήμα τείχους του υδραγωγείου με μικρές πάντα πέτρες (δεν χρησιμοποιούνται μεγάλες πέτρες, γιατί χαλάνε την ομοιομορφία της δομής και με το βάρος τους προξενούν ρωγματώσεις). Στην επιφάνειά του δίνεται η σωστή κλίση. Επιστρώνεται με κουρασάνι το μήκος όπου θα πατήσει ο αύλακας και πάνω σε αυτό το στρώμα ακολουθεί το κτίσιμο του αύλακα. Έτσι μηδενίζεται η πιθανότητα διαρροής νερού. Το αυλάκι σκεπάζεται με κτιστό απολύτως στεγανό θόλο, αν πρόκειται για πολύ μεγάλες παροχές, ενώ για μικρές είναι πιο εύκολο να σκεπαστεί με πλάκες όπου με ιδιαίτερη μέριμνα κτίζουν τα κενά και τα σημεία επαφής, ώστε να είναι το σκέπαστρο τελείως στεγανό στα νερά της βροχής. Μετά την εγκατάλειψη του υδραγωγείου οι πλάκες ήσαν χρήσιμο υλικό οικοδομής και φαίνεται να έχουν αποσπαστεί όλες, εκτός και αν δεν χρησιμοποιήθηκαν πλάκες αλλά είχε κτιστεί θόλος με μικρότερες πέτρες.

Από τις πηγές της Πικροδάφνης μέχρι το παραπήγαδο, το υδραγωγείο είναι υπόγειο ή έχει πολύ μικρό ύψος από τη γη, δηλαδή το κόστος κατασκευής του είναι πολύ μικρό. Από το παραπήγαδο και μετά το έδαφος έχει μεγάλη κλίση και το υδραγωγείο παίρνει ύψος. Μέχρι αρχές δεκαετίας του 1970 σωζόταν η αρχή της ανύψωσής του λίγο μετά το παραπήγαδο, σε μήκος γύρω στα 10 μέτρα. Μετά διαλύθηκε και εξαφανίστηκε (**Εικόνα 30**).

6. Κομμάτι ἀπ' τό παλιό Ὑδραγωγεῖο, πού βρίσκεται βορειοδυτικά τοῦ περιβολιοῦ Ἀγγελῆ.

Εικόνα 30. Το εξαφανισθέν τμήμα του υδραγωγείου από το βιβλίο του δασκάλου μας Μιχ. Παπαβασιλείου ΘΡΥΛΟΙ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ

ΕΡΜΙΟΝΗΣ. Η φωτογραφία αυτή στο κάτω μέρος δείχνει να υπάρχει κάποιο κτίσμα ίσως παλαιότερο υδραγωγείο με κατεύθυνση προς τον βοριά. Νομίζω πρόθεση του φωτογράφου είναι να το δείξει και διασώσει.

Υπάρχει και άλλη μία φωτογραφία (Εικόνα 31) του 1971 που δείχνει το πάνω μέρος της Εικόνας 30. Βλέπουμε τη θέση του αύλακα μετατοπισμένη προς τα δεξιά.

***Εικόνα 31.** Η φωτογραφία είναι από άρθρο του David B. Harper. Ο David με τη γυναίκα του Susanna στα πλαίσια ευρύτερου προγράμματος από 26 Αυγούστου έως 5 Οκτωβρίου 1971 διέθεσαν 3 περίπου εβδομάδες για να μελετήσουν τελικά 510 πηγάδια, 8 πηγές και 2 ρέματα της Ερμιονίδας, κυρίως παραθαλάσσια, και στην ενδοχώρα στην κοιλάδα των Διδύμων.*

Μελέτησαν το ύψος νερού, τη δομή, τη χρήση και άλλα στοιχεία. Η έρευνα βέβαια δεν περιλαμβάνει δεκάδες πηγάδια που βρίσκονταν σε περικόλιστα κτήματα ή ο εντοπισμός τους ήταν δύσκολος. Άρα ο David φωτογράφησε όλα όσα ερεύνησε, οπότε υπάρχει πλήρες αρχείο φωτογραφιών χρονολογημένο στο 1971, πολυτιμότεο για τον τόπο μας. Ευτυχώς οι ξένοι κατέγραψαν και φωτογράφησαν, ό,τι εμείς καταστρέψαμε ή αφήσαμε στην τύχη του από τον υλικό πολιτισμό του τόπου μας. Αυτό το φωτογραφικό αρχείο πρέπει να αναζητηθεί και σε ηλεκτρονική μορφή να γίνει και κτήμα του Δήμου μας.

Από εδώ αρχίζει το υπερυψωμένο τμήμα του υδραγωγείου που παραδίδει το νερό στο δυτικό άκρο του Πρώνα. Λόγω της μεγάλης κλίσης έπρεπε να φέρει καμάρες για να περνούν τα νερά του ρέματος του Καταφυκιού προς Μαγγούλα, όπως επέβαλε η Ρωμαϊκή τεχνολογία υδραυλικών έργων.

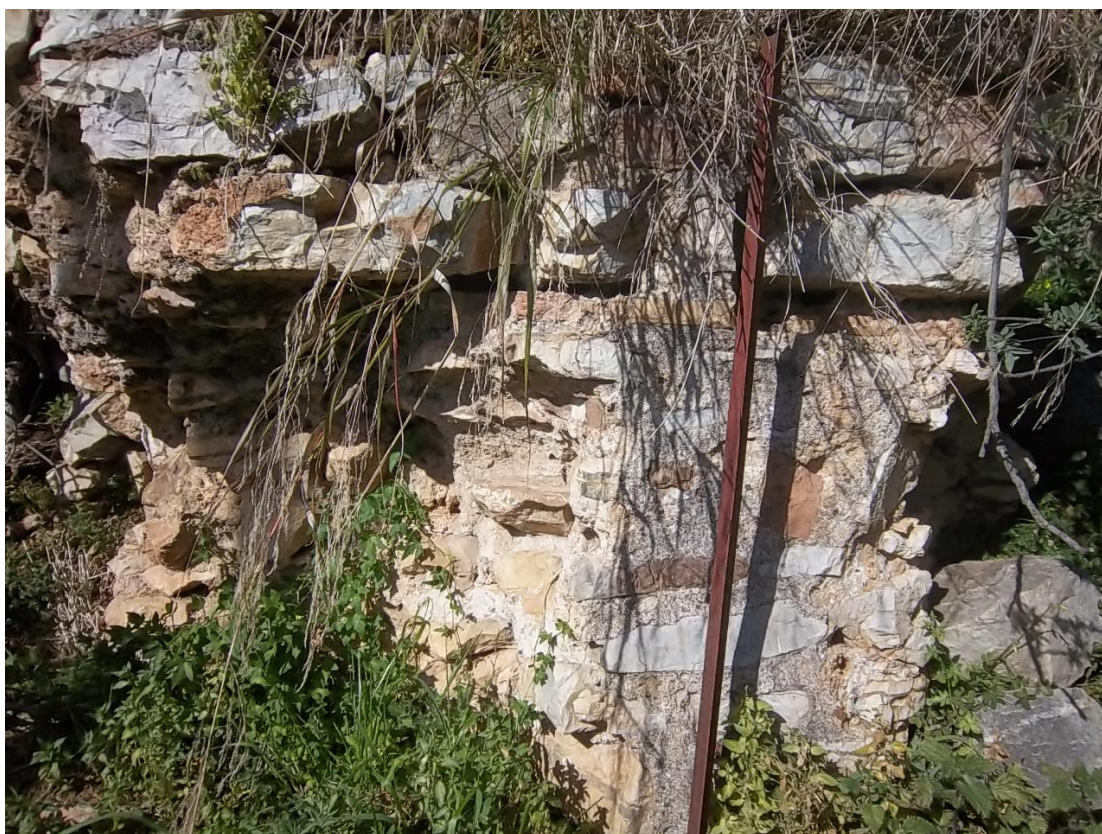
Από αυτό το τμήμα με τις καμάρες, σώθηκε ένα τμήμα τείχους ή βάθρου, και σωροί από πέτρες που δείχνουν την πορεία του υδραγωγείου σε αυτό το σημείο. Βρίσκεται στη βορινή πλευρά του δημόσιου δρόμου καλυμμένο με πυκνή βλάστηση.

Στην **Εικόνα 32** βλέπουμε την πλευρά του τείχους ή βάθρου προς τον δημόσιο δρόμο.

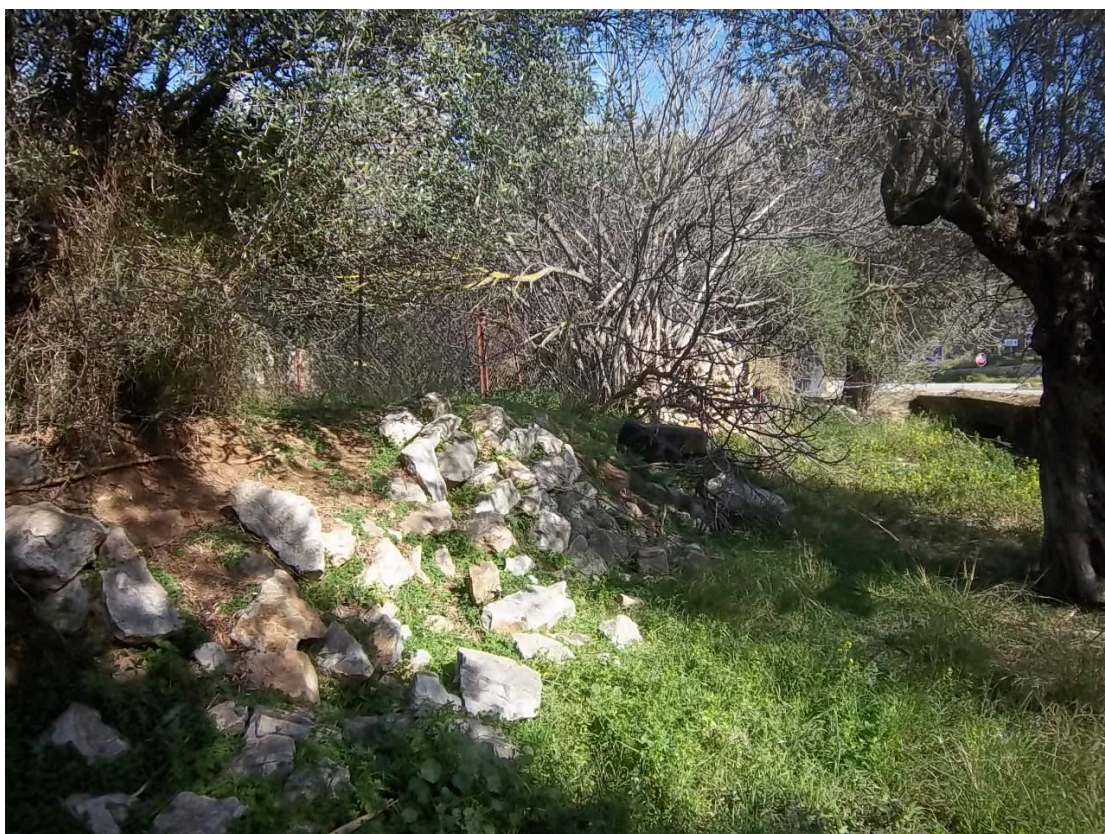
***Εικόνα 32.** Η πλευρά του τείχους ή βάθρου προς τον δημόσιο δρόμο, προς νοτιά.*

Στην **Εικόνα 33** βλέπουμε την τομή του, δηλαδή το πάχος του προς την ανατολή, προς Ερμιόνη. Παρατηρούμε ότι στο κάτω μέρος ένα μεγάλο τμήμα είναι σοβαντισμένο. Άρα ήταν η εσωτερική επιφάνεια καμάρας στη βάση. Δηλαδή από εδώ αρχίζει η καμάρα και εκτείνεται προς Ερμιόνη, προς το επόμενο βάθρο. Το πάχος είναι μεγαλύτερο του υδραγωγείου τόσο στον Πρώνα όσο και στους πρόποδες του Πρ. Ηλία, και το κτίσιμο πολύ στιβαρό και προσεγμένο.

***Εικόνα 33.** Η τομή του τείχους ή βάρθρου. Η επιστρωμένη κάτω δεξιά επιφάνεια δείχνει ότι εδώ άρχιζε καμάρα και αυτή η επιφάνεια είναι η εσωτερική της.*

Στην **Εικόνα 34** βλέπουμε τη συνέχεια του τείχους προς τα δυτικά, που πλέον είναι ένας μεγάλος επιμήκης σωρός από πέτρες. Αυτός ο επιμήκης σωρός που προήλθε από την κατάρρευση των καμαρών χρησιμοποιήθηκε αργότερα ως φράκτης για να μη φεύγουν τα νερά προς τη Μαγγούλα.

***Εικόνα 34.** Στο βάθος το τείχος ή βάθρο του υδραγωγείου και ο επιμήκης σωρός από πέτρες που συνεχίζεται δυτικά μέχρι το νέο γεφύρι. Η υψομετρική διαφορά του χωραφιού πάνω από τις πέτρες με αυτού κάτω από τις πέτρες είναι περί 1.5 μ.*

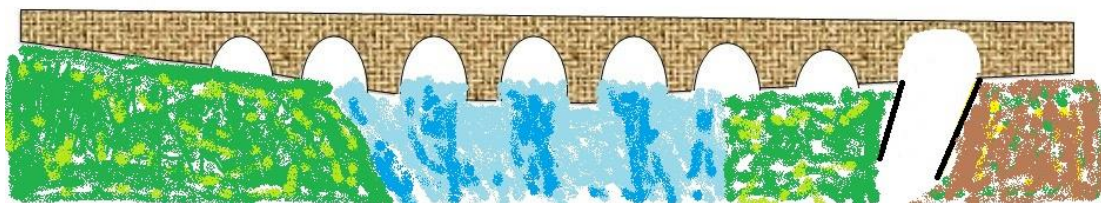
Στην **Εικόνα 35** βλέπουμε το πιο κοντινό παλιό σπίτι που στο χτίσιμο του έχουν χρησιμοποιηθεί πολλές πέτρες του υδραγωγείου.

***Εικόνα 35.** Οι πέτρες του υδραγωγείου έχουν χρησιμοποιηθεί και σε άλλα παλιά μικρά κτίσματα, αλλά και ως πεζούλες.*

Εδώ λοιπόν ήταν το σπουδαιότερο τμήμα του υδραγωγείου, «οι Καμάρες» που το ύψος του δεν πρέπει να ήταν πάνω από 5 - 6 μέτρα.

Στην **Εικόνα 36** παίρνουμε μια ιδέα για το πώς θα ήταν αυτό το σημείο με τις καμάρες, όταν κατέβαινε το ρέμα του Καταφυκίου.

***Εικόνα 36.** Έτσι περίπου θα ήταν το υδραγωγείο στη στροφή του Ιπποκράτη. Μπορεί με λιγότερες καμάρες. Δεξιά, μια μεγάλη καμάρα για να περνάει ο δρόμος προς την Μαγγούλα που όχι μόνο κατά τη Ρωμαϊκή Εποχή αλλά και τους αρχαίους χρόνους έπρεπε να ήταν αμαξιτός χωματόδρομος. Δεν αποκλείεται όμως να περνούσε το νερό στο σημείο*

αυτό με σίφουνα. Δηλαδή με ένα μολύβδινο αγωγό σχήματος U οπότε δεν χρειαζόταν η καμάρα για να περνάει από κάτω της ο δρόμος.

Το υδραγωγείο με αυτόν τον τρόπο περνούσε το νερό στο δυτικό άκρο του Πρώνα (λόφος Μύλων), όπου σώζεται ένα τμήμα (**Εικόνα 37**), αλλά περί τη δεκαετία του 1960 υπήρχε δυτικά αυτού και άλλο ένα κομμάτι που το κατεδάφισαν για να διευρύνουν τη στροφή!

Εικόνα 37. Η αρχή του υδραγωγείου σήμερα στον Πρώνα. Παλαιότερα υπήρχε και άλλο μεγάλο τμήμα που έβγαινε στη στροφή του δρόμου.

Το υδραγωγείο ακολουθεί τους βορινούς πρόποδες του Πρωνός. Σε ένα σημείο έχει 5 τόξα (καμάρες), για να περνάνε τα νερά που κατηφορίζουν από τον Πρώνα (**Εικόνα 38**). Υπάρχουν και λίγα τόξα ακόμη σε ανάλογες θέσεις για τον ίδιο σκοπό, προφανώς και άλλα μέχρι το λιμάνι, που έχουν χαθεί.

Σε ορισμένα σημεία σώζεται ο αύλακας που είναι σχεδόν ίδιας διατομής με το τμήμα του υδραγωγείου στους Πρόποδες του Πρ. Ηλία (Εικόνα 39 και 40).

***Εικόνα 38.** Δυστυχώς οι καμάρες είναι έτοιμες να καταρρεύσουν, ενώ μερικές ήδη έχουν καταρρεύσει.*

Εικόνα 39. Το πάχος του υδραγωγείου είναι περίπου 0.80 μ. Ο αύλακας και εδώ δεν είναι στο κέντρο αλλά μετατοπισμένος προς την κατάντι μεριά.

Εικόνα 40. Άλλο τμήμα αύλακα.

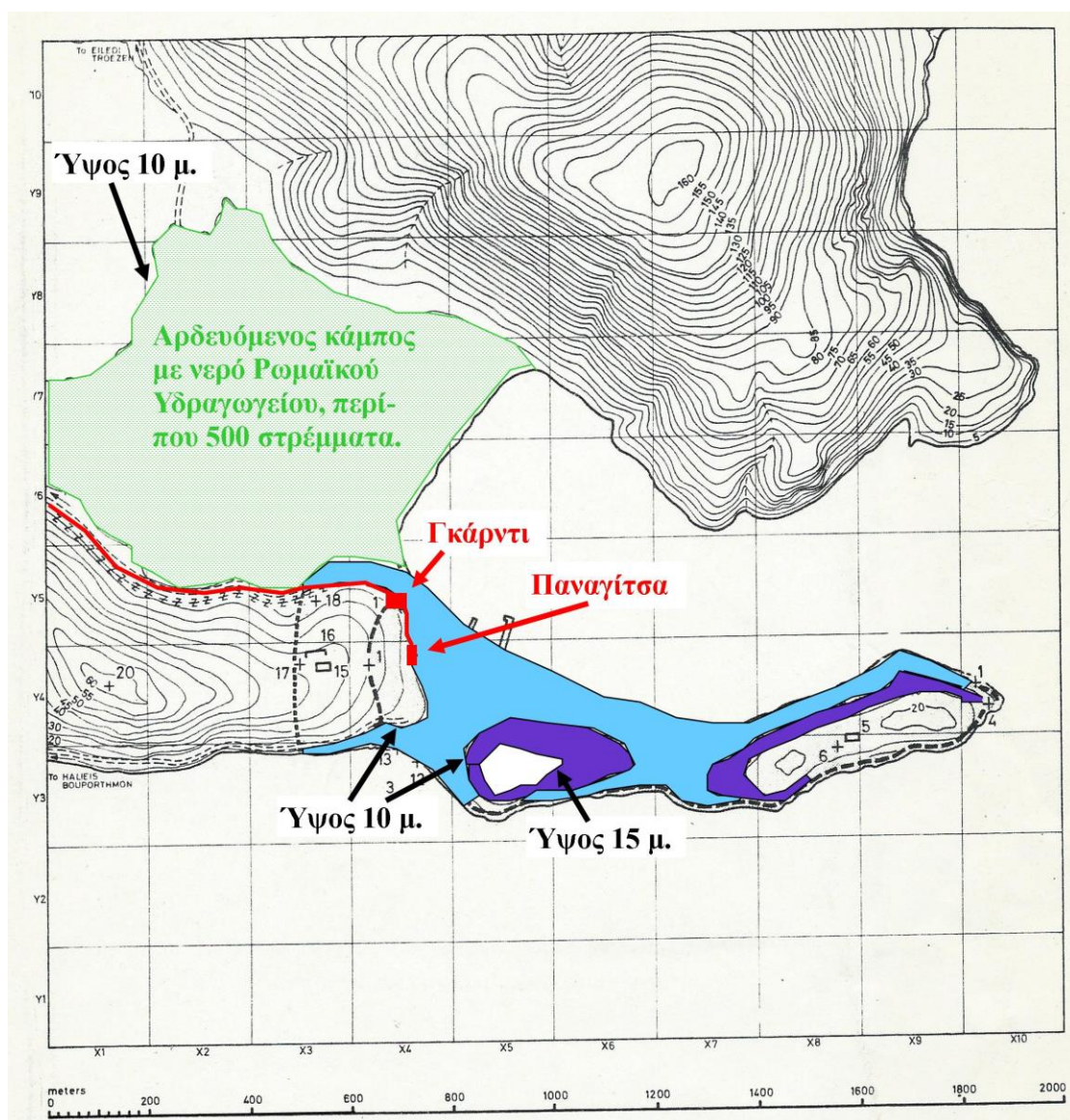
Πλησιάζοντας προς την Ερμιόνη χάνονται τα ίχνη του υδραγωγείου στο μέρος όπου σήμερα είναι τοποθετημένοι οι κάδοι απορριμμάτων. Δηλαδή εξαφανίσαμε τα ίχνη σκάβοντας αυτό το μέρος. Υπάρχουν ίχνη διάσπαρτα πάνω από το παλιό περιβόλι του Άγγελου Παπαβασιλείου (πατέρα του δασκάλου μας Μιχαήλ Παπαβασιλείου). Ο χώρος φαίνεται στην **Εικόνα 41**. Στα μπάζα υπάρχουν μετατοπισμένα μερικά μεγάλα κομμάτια τείχους του υδραγωγείου με μικρές πέτρες και άμμο θαλάσσης.

***Εικόνα 41.** Το μπλε βέλος δείχνει περίπου την πορεία του υδραγωγείου.*

ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΝΕΡΟΥ ΣΤΟΝ ΟΙΚΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΡΜΙΟΝΗΣ.

Το παραπήγαδο στον Πρ. Ηλία βρίσκεται σε ύψος περίπου 17 μέτρα από την θάλασσα. Το μήκος του από το σημείο αυτό μέχρι Λιμάνι είναι περί τα 1750 μέτρα, άρα κατέληγε σε υψόμετρο περί τα 15 μέτρα (**Εικόνα 42**).

Εικόνα 42. Η κεντρική δεξαμενή διανομής μπορούσε να είναι στη θέση Γκάρντι στην είσοδο της Ερμιόνης ή στη θέση όπου έχει κτιστεί ο πολύ παλιός ναός της Παναγίτσας (Ζωοδόχου Πηγής). Έχω την αίσθηση ότι εκεί ήταν η δεξαμενή και ίσως κάποιο μικρό ιερό και είναι πολύ λογικό να πάρει τη θέση τους η Ζωοδόχος Πηγή. Μη ξεχνάμε ότι και η Ζωοδόχος Πηγή μετά την Πλατυτέρα του Κατσιδιάρη είναι κτισμένη δίπλα σε πηγή που το νερό της τροφοδοτεί πηγάδι.

Άρα μια δεξαμενή που ο πυθμένας της θα ήταν περίπου σε υψόμετρο 10 έως 12 μέτρων και το ύψος της θα ήταν 5 έως 3 μέτρα, θα ήταν η κεντρική δεξαμενή διανομής νερού (*castellum divisorium*). Όταν θα ήταν

γεμάτη (υψόμετρο νερού 15 μ.) θα μπορούσε να τροφοδοτήσει νερό μέχρι υψόμετρο 15 μέτρων στην πόλη, αλλά χωρίς πίεση. Όταν θα ήταν σχεδόν άδεια, μπορούσε να τροφοδοτήσει νερό μέχρι υψόμετρο 10 - 12 μέτρων στην πόλη, επίσης χωρίς πίεση.

Η δεξαμενή κάλυπτε όλα τα σπίτια κάτω από τα 10 μέτρα υψόμετρο (γαλάζια περιοχή), σχεδόν το 80% του οικισμού με μικρή πίεση. Με σχετική δυσκολία θα έπαιρναν νερό τα σπίτια μεταξύ 10 και 15 μέτρων (μπλε περιοχή). Τα σπίτια σε υψόμετρο πάνω από 15 μέτρα δεν μπορούσαν να πάρουν νερό, παρά μόνο με τεχνικά μέσα (ανύψωση σε μια δεξαμενή με μαγκάνι).

Από περίπου 10 έως 15 μ. έπαιρναν με σχεδόν μηδενική πίεση, δηλαδή με ροή.

Τα σπίτια κάτω από τα 10 μέτρα έπαιρναν νερό με πίεση, άλλα μικρή και άλλα μεγάλη, αλλά σπίτια ύψους 8 μέτρων κοντά στη θάλασσα θα είχαν νερό με πίεση και στον πάνω όροφο.

Στα πολύ μεγάλα υδραγωγεία των Ρωμαϊκών πόλεων η δεξαμενή διανομής ήταν τριπλή. Η μεσαία έδινε νερό στις κρήνες, η μία πλαϊνή στα λουτρά και η άλλη στις κατοικίες.

Μάλιστα αν υπερχείλιζαν οι πλαϊνές το νερό πήγαινε στη μεσαία για τις κρήνες οι οποίες έτρεχαν συνέχεια. Προφανώς φρόντιζαν, ώστε η δεξαμενή για τα σπίτια να ήταν συνέχεια στο μέγιστο ύψος νερού για να μην υπάρχει πρόβλημα παροχής σε κανένα σπίτι.

Κάπως έτσι θα ήταν και στην Ερμιόνη. Μία δεξαμενή πλαϊνή θα ήταν μόνιμα υπερχειλισμένη για να μπορεί να δίνει νερό μέχρι ύψους 15 μέτρων και να εξυπηρετεί όλα τα σπίτια, ενώ οι άλλες σε κρήνες και λουτρά που θα ήσαν λίγο πάνω από το επίπεδο της θάλασσας.

Φαίνεται ότι ήταν επιδίωξη αυτό το ύψος των 15 μέτρων, ώστε η διανομή να καλύπτει όσο το δυνατόν περισσότερους, γιατί όλοι είχαν νομικό δικαίωμα στο νερό. Αυτό το υδραγωγείο που βλέπουμε δεν δείχνει να είχε προορισμό την τροφοδοσία μιας κρήνης, όπως μας παρέδωσε ο Πausanias, για να παίρνει νερό ο κόσμος με στάμνες, αλλά την εξυπηρέτηση του μεγαλύτερου μέρους του οικισμού, με διανομή

νερού. Και η διανομή του νερού γινόταν με πήλινους αγωγούς, με μολύβδινους σωλήνες συγκολλησίμους και μάλιστα επώνυμων εργαστηρίων, με ορειχάλκινες βρύσες κ.λ.π., σαν και σήμερα περίπου, μόνο που η πίεση ήταν πολύ χαμηλή, από 0.1 έως 1 ατμόσφαιρα. Στο Αδριάνειο υδραγωγείο στην Αθήνα έχουν βρεθεί μολύβδινοι αγωγοί διαμέτρου 18 εκ. και πάχους 3 εκ. Η διανομή προϋποθέτει και σύστημα αποχέτευσης, αποχωρητήρια, λουτρά ατομικά και δημόσια. Τα λύματα, συνήθως μαζί με τα όμβρια, διοχετεύονταν στη θάλασσα.

Σε σωστικές ανασκαφές στην Ερμιόνη έχουν βρεθεί αυλάκια κτιστά που δείχνουν χρήση άφθονου νερού (**Εικόνα 43**).

Πέραν αυτών στις μεγάλες Ρωμαϊκές πόλεις, στους κεντρικούς δρόμους υπήρχαν «πύργοι νερού» δηλαδή μια κτιστή κατακόρυφη στήλη που πάνω της είχε μικρή δεξαμενή νερού από φύλλο μολύβδου που γέμιζε νερό και από κει έπαιρνε μια συστάδα σπιτιών. Έχοντας έτσι σταθερή σχεδόν την πίεση νερού κανόνιζαν την διατομή κάθε σωλήνα παροχής σύμφωνα με τις ανάγκες του κάθε σπιτιού, και βάσει αυτής πλήρωναν την κατανάλωση! Δεν γνωρίζουμε αν αυτό το σύστημα είχε εφαρμοστεί και στη μικρή μας πόλη, αλλά οπωσδήποτε το όλο σύστημα μεταφοράς και διανομής νερού, όπως και λυμάτων και ομβρίων ήταν η Ρωμαϊκή ΔΕΥΑΕΡ!

Εικόνα 43. Κτιστό κανάλι σε αρχαίο σπίτι και μάλιστα αρκετά ψηλά από τη θάλασσα.

Άρα η Ερμιόνη των Ρωμαϊκών Χρόνων ήταν ως προς τις ανέσεις και την υγιεινή πολύ πιο μπροστά από ό,τι ήταν τη δεκαετία του 1950, που παίρναμε όλοι νερό από στέρνες και από το Μεγαλοπήγαδο με τις στάμνες και τα σπίτια μας δεν είχαν λουτρά. Και όπως περί το 1958 όραμα όλων ήταν να έχουν νερό με βρύση στο σπίτι, λουτρό κανονικό και αποχέτευση (όπως στα προηγμένα κράτη), όραμα που εν μέρει πραγματοποιήθηκε με τη «βρύση της γειτονιάς» έτσι και τη Ρωμαϊκή Εποχή όνειρο της Ερμιόνης ήταν αυτό το Υδραγωγείο (όπως γινότανε στη Ρώμη και σε άλλες μεγάλες πόλεις).

Επειδή οι ανάγκες του οικισμού υπήρχαν κυρίως την ημέρα, το νερό που περίσσευε μπορούσε να διατεθεί για πότισμα αγροκτημάτων, σύμφωνα με κανονισμό ύδρευσης, ή παλιά δικαιώματα, μια και το Ρωμαϊκό δίκαιο για το νερό ήταν εξαιρετικά ανεπτυγμένο και κάλυπτε τις ανάγκες όλων.

Στην **Εικόνα 42** βλέπουμε μια έκταση περίπου 500 στρεμμάτων με μέγιστο υψόμετρο τα 10 μ. στον κάτω Κάμπο της Ερμιόνης. Από διάφορες θέσεις του υδραγωγείου μπορούσαν να πάρουν νερό και να γεμίσουν δεξαμενές και να καλλιεργούν τα πάντα. Αυτό φαίνεται ότι ήταν και μέσα στη σκοπιμότητα του έργου: Νερό για τον οικισμό και άρδευση των κοντινών πολύ παραγωγικών εκτάσεων το καλοκαίρι με το περίσσειμα.

Το υδραγωγείο λοιπόν και η συνολική διανομή του νερού ήταν ένα αρκετά περίπλοκο σύστημα, που ήθελε συντήρηση, επίβλεψη, κανονισμό κ.λ.π. Σίγουρα κάποιος άρχοντας ή αγρονόμος - υδρονόμος, με προσωπικό θα είχε τη συνολική ευθύνη.

ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ ΑΡΑΓΕ ΕΦΕΡΝΕ ΝΕΡΟ ΜΟΝΟ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΠΙΚΡΟΔΑΦΝΗΣ;

Η σημερινή επικρατούσα άποψη είναι ότι το υδραγωγείο έφερνε το νερό από τις πηγές της Πικροδάφνης. Δεν αποκλείεται όμως να «μάζεψε»

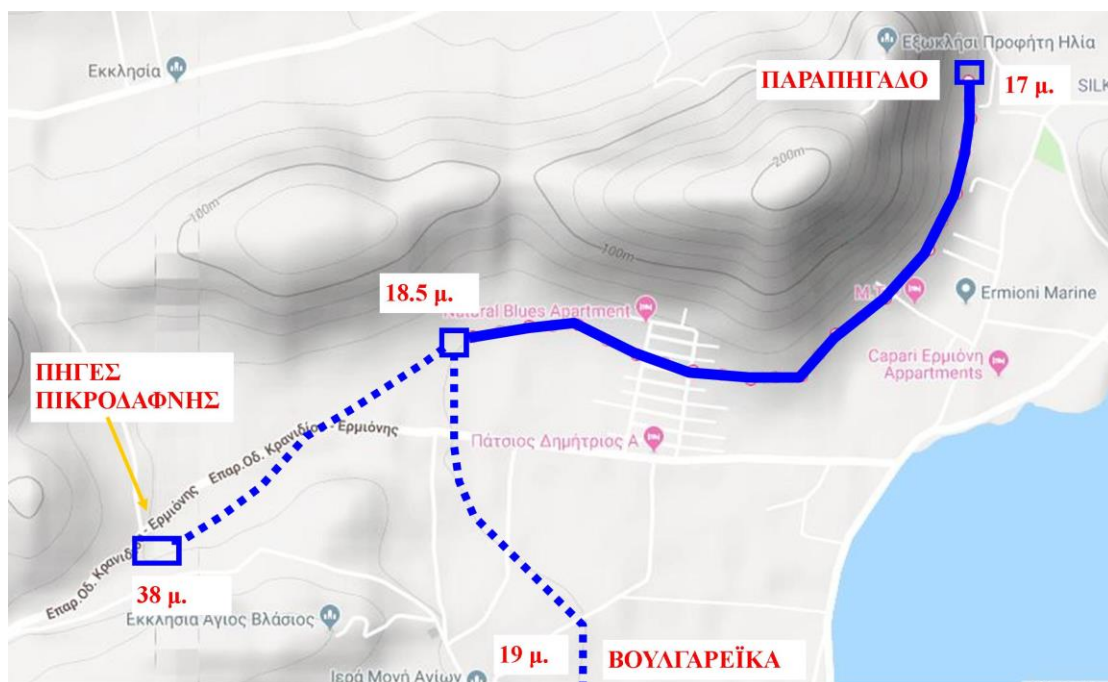
και τα νερά των άλλων πηγών του Κάμπου των Αγίων Αναργύρων. Και οι πηγές με καλό και σχετικά άφθονο νερό ήσαν:

Η πηγή στο Πικέρι, πίσω από το σχολείο της Κινέτας. Με υπόγειο αγωγό περίπου 400 μ. γέμιζε την στέρνα του περιβολιού του Ζωγράφου χωρητικότητας περί τα 500 κ.μ.

Η πηγή στα Βουλγαρέικα. Και αυτή με πολύ μικρό υπόγειο αγωγό αλλά με μεγάλη γαλαρία γέμιζε τη στέρνα που και αυτή ήταν ίδιας περίπου χωρητικότητας με του Ζωγράφου. Στη γαλαρία της πηγής η οικογένεια Μάσκουλη (Οικονόμου) έκρυβε την Κατοχή έναν Ιταλό.

Η πηγή των Αγίων Αναργύρων (όχι το ιαματικό νερό), που βρισκόταν στην είσοδο του Καθολικού, με λίγο αλλά καλό νερό. Σε αυτήν στηριζόταν αιώνες η ύδρευση της Μονής.

Στις **Εικόνες 44 και 45** βλέπουμε την πιθανή πορεία του υδραγωγείου προς αυτές τις πηγές. Περίπου στο Ποδάρι το ύψος του υδραγωγείου βρίσκεται 18,5 μέτρα πάνω από τη θάλασσα. Οι πηγές της Πικροδάφνης βρίσκονται σε υψόμετρο περί τα 35 – 40 μέτρα.

Εικόνα 44. Αν δεχθούμε ότι το υδραγωγείο πήγαινε και προς τις πηγές Πικέρι και Βουλγαρέϊκα, τότε θα συναντούσε το τμήμα από πηγές Πικροδάφνης σε ένα παραπήγαδο δυτικά του Ποδαριού περίπου σε υψόμετρο 18.5 μ.

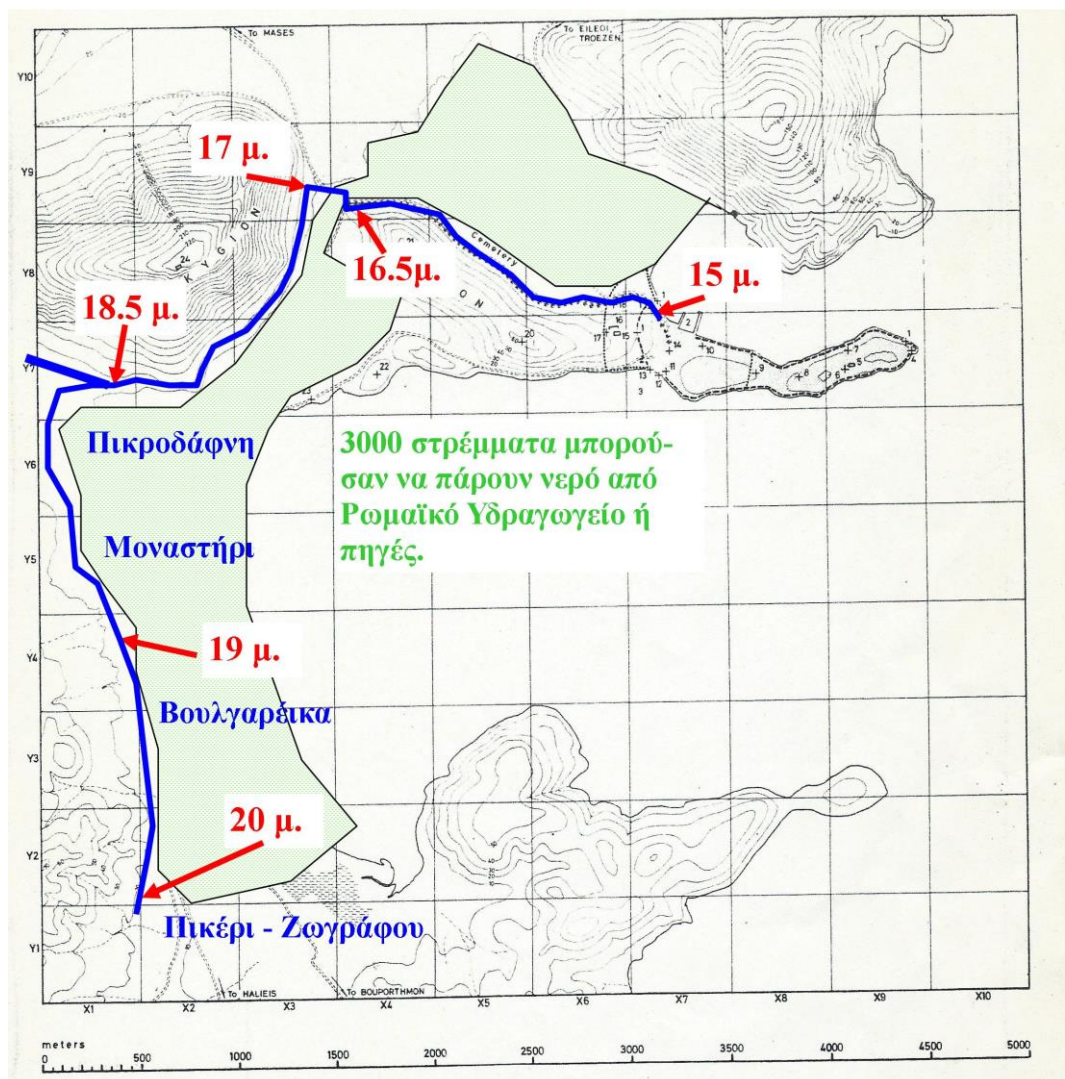
Άρα με υπόγειο αγωγό έρχεται το νερό εύκολα. Αν από το ύψος των 18.5 μέτρων ξεκινήσει ένας κλάδος του υδραγωγείου προς Βουλγαρέϊκα και μετά Πικέρι θα κινηθεί λίγο κάτω από την ισοϋψή των 20 μέτρων. Και αυτός ο κλάδος μπορεί να είναι υπόγειος αγωγός. Οι πηγές στο Πικέρι, στα Βουλγαρέϊκα και στο Μοναστήρι είναι υψηλότερα από τα 20 μέτρα και δεν υπάρχει πρόβλημα να μεταφερθούν τα νερά τους και να ενωθούν με της Πικροδάφνης. Στο σημείο ένωσης μάλιστα θα μπορούσε να υπάρχει και ένα παραπήγαδο.

Δεν υπάρχει μέχρι στιγμής καμιά ένδειξη ύπαρξης αυτού του κλάδου του υδραγωγείου, όπως δεν υπάρχει και κανένα ίχνος από το Ποδάρι μέχρι τις πηγές Πικροδάφνης για την ύπαρξη του υπόγειου αγωγού που σίγουρα υπήρξε και δεν μπορεί να μην άφησε κανένα ίχνος.

Αν το αρχικό σχέδιο ήταν μόνον για μεταφορά νερού από πηγές Πικροδάφνης, αν αργότερα αυτό λιγότεψε, ήταν πολύ εύκολο έργο και μικρού κόστους να κατασκευαστεί η προέκταση μέχρι το Πικέρι. Ο

κλάδος αυτός μπορούσε να αρδεύει τη νύχτα όλη την προς τη θάλασσα πεδιάδα των Αγίων Αναργύρων (ελαφρώς πράσινη περιοχή). Τα κανάλια μεταφοράς νερού στις στέρνες Βουλγαρείκων και Ζωγράφου, δεν είναι γνωστό πόσο παλιά είναι. Όλοι τα θεωρούν σύγχρονα των δύο αυτών περιβολιών, όμως πάντα υπάρχει η πιθανότητα να ήταν αρχικά έργα της Ρωμαϊκής Εποχής, γιατί είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι Ρωμαίοι πλούσιοι γαιοκτήμονες δεν θα είχαν δημιουργήσει επαύλεις κοντά σε αυτές τις σημαντικές πηγές. Τα νερά των πηγών λιγόστεψαν και σχεδόν σταμάτησαν επί των ημερών μας, όχι από αλλαγή κλίματος, αλλά από τις βαθιές γεωτρήσεις και από την εξαφάνιση του πευκοδάσους και της βλάστησης των βουνών από Πικροδάφνη μέχρι Δισκούρια.

Πάντως ένα τέτοιο ολοκληρωμένο έργο ύδρευσης και άρδευσης ήταν χαμηλού κόστους, μήκους μόλις 8 χιλιομέτρων και σε ομαλό έδαφος. Καμιά σχέση με υδραγωγεία Αθηνών και Κορίνθου που είχαν μήκος δεκάδων χιλιομέτρων και παροχή μικρού ποταμού.

Εικόνα 45. Ένας δεύτερος κλάδος υδραγωγείου από Πικέρι ως Ποδάρι ήταν ένα εύκολο έργο. Στο Ποδάρι, σε υψόμετρο 18.5 μέτρων περίπου θα συναντούσε το υπόγειο υδραγωγείο που έφερνε το νερό από τις πηγές της Πικροδάφνης μήκους περίπου 1700 μέτρων, σε μια μικρή στέρνα ή παραπήγαδο.

Όπως είπαμε γι' αυτή την προέκταση του Υδραγωγείου δεν υπάρχουν ίχνη. Υπάρχει μόνο η παρακάτω αναφορά του Μηλιαράκη στο βιβλίο του «ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΝΕΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ ΚΑΙ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ» (**Εικόνα 46**). Ο Μηλιαράκης επισκέφτηκε την Ερμιόνη περί το 1884. Για όσα γράφει δεν υπάρχουν ίχνη ή άλλα τεκμήρια. Πιθανόν να ρώτησε και επειδή τότε οι πηγές της Πικροδάφνης δεν είχαν το κατακαλόκαιρο νερό, η γενική εντύπωση των Ερμιονέων να ήταν αυτό που έβλεπαν: Το άφθονο νερό των πηγών

Πικέρι και Βουλγαρείκων που πότιζε περί τα 4000 δέντρα εσπεριδοειδών στις περιβόλες Ζωγράφου και Βούλγαρη, προφανώς και με τη βοήθεια μαγγανοπήγαδων.

Τὰ μόνα πεδινὰ μέρη τοῦ δήμου εἶνε ὁ Κάμπος λεγόμενος τοῦ Καστριοῦ, ὁ ἀναστομούμενος εἰς τὸν λιμέναν, καὶ τὰ πεδινὰ μέρη τῆς μεσημβρινῆς παραλίας ἀπὸ Καστριοῦ μέχρι Σκυλλαίου, ἐν οἷς καλλιεργοῦνται δημητριακοὶ καρποί, ἄμπελοι, καὶ ἐλαῖαι. Τινὰ τῶν πεδινῶν τούτων μερῶν, ἐν οἷς ὑπάρχουσι ρεῖθρα ὑδάτων, μετεβλήθησαν εἰς κήπους ἐξοχικοὺς ἀνθηροῦς καὶ λεμονοπορτοκαλεῶνας. Ἡ σημαντικωτέρα τῶν ἐξοχικῶν τούτων ἐπαύλεων εἶνε ἡ Περιβόλα τοῦ Βούλγαρη, κειμένη εἰς θέσιν Ποτόκια τοῦ ὄρμου τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων· ἐν αὐτῇ δὲ ῥέει καὶ τὸ ἀφθονώτερον ὕδωρ τοῦ δήμου, ὅπερ διωχετεύετο εἰς Ἑρμιόνην ἐπὶ τῶν ἀρχαίων δι' ὑδραγωγείου, οὔτινος τὰ ἴχνη εἶνε καταφανῆ περιβάλλοντα τὸν βουνὸν Πρῶνα, ἐφ' οὗ τὸ Καστρί τὰ νῦν, τὸ πάλαι δὲ ἡ Ἑρμιόνη. Διὰ τοῦ ὑδραγωγείου δὲ τούτου οὐ μόνον διωχετεύετο τὸ ὕδωρ τῆς Περιβόλας, ἀλλὰ καὶ ἕτερον ὕδωρ, τὸ τῆς πηγῆς Πικροδάφνης κειμένης περὶ τὸ μέσον τῆς ὁδοῦ ἀπὸ Κρανιδίου εἰς Μονὴν Ἀγίων Ἀναργύρων.

Παρὰ τὴν Περιβόλαν πρὸς Β κεῖται ἡ Μονὴ τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων ἔχουσα ἐν τῇ αὐτῇ αὐτῆς φρέαρ ὕδατος ἱαματικοῦ πρὸς πόσιν ὑπὸ τῶν πασχόντων ψαμμίασιν ἢ παθήσεις τοῦ στομάχου. Τῆς Μονῆς ὑπέρκειται δάσος κέδρων.

Εἰκόνα 46. Ο Μηλιαράκης εἶναι ὁ μόνος που κάνει ἀναφορά σε Ρωμαϊκὸ ὑδραγωγεῖο που μετέφερε καὶ τα νερά των Βουλγαρείκων στὴν Ἑρμιόνη.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟΥ ΣΤΟ ΑΝΟΙΓΜΑ ΠΡ. ΗΛΙΑ – ΠΡΩΝΑ (ΣΤΡΟΦΗ ΙΠΠΟΚΡΑΤΗ).

Ας επικεντρωθούμε στο πιο δύσκολο σημείο του έργου στη στροφή του Ιπποκράτη (Εἰκόνα 47). Από το παραπήγαδο (1) μέχρι το υδραγωγεῖο να περάσει στον Πρῶνα (10) ἡ ἀπόσταση εἶναι περί τα 240 μέτρα. Με παχιά

κίτρινη γραμμή είναι τμήματα του υδραγωγείου που σώζονται, ή που έχουμε βέβαιες αποδείξεις ότι υπήρξαν.

Στο σημείο (1) σώζεται σε καλή κατάσταση το παραπήγαδο. Στο (2) υπήρχε το τμήμα της Εικόνας 30.

Το τμήμα (3) με την εστιγμένη γραμμή δεν άφησε ίχνη. Αυτό δεν σημαίνει ότι με ανασκαφή δεν μπορεί να εντοπιστεί η θεμελίωσή του. Το τμήμα (4) υπάρχει και το δείχνουν οι Εικόνες 32, 33 και 34.

Μετά το (4) θα έπρεπε να συνέχιζε το υδραγωγείο για περίπου 15 μέτρα και μετά να έπαιρνε λοξή πορεία (10) για να συναντήσει το τμήμα (5). Το τμήμα (5) υπήρχε, αλλά το γκρέμισαν για να διευρύνουν τη στροφή του δρόμου. Το τμήμα (6) είναι το τελευταίο τμήμα του υδραγωγείου σήμερα. Η λοξή πορεία είναι αναγκαία, γιατί το τμήμα (4) ναι μεν είναι παράλληλο με τα τμήματα (5) και (6), αλλά οι παράλληλες απέχουν μεταξύ τους 20 μέτρα.

Άρα ο αγωγός μετά το (4) έριχνε το νερό σε μικρό υπερυψωμένο παραπήγαδο, και μέσω του σημείου (10) το νερό έβγαινε σε άλλο παραπήγαδο για να πάρει την πορεία προς Ερμιόνη. Στο τμήμα που δείχνουν τα βέλη, δηλαδή σε ένα μήκος 50 μέτρων, το υδραγωγείο θα είχε τις καμάρες του, όπως δείχνει η Εικόνα 32. Στο τμήμα (10) πρέπει να υπήρχε μεγάλη καμάρα για να περνάει ο αμαξιτός χωματόδρομος προς την Μαγγούλα (Αν η μεταφορά του νερού γινόταν με σίφωνα, δηλαδή αγωγό σχήματος U, δεν χρειαζόταν η καμάρα αυτή).

Σήμερα στο σημείο (9), πράσινη εστιγμένη γραμμή, που φτάνει μέχρι το γεφύρι, υπάρχει ένας επιμήκης σωρός από πέτρες του υδραγωγείου για να εμποδίζει τα νερά να περνούν προς τη Μαγγούλα και να τα αναγκάζει να στραφούν προς το γεφύρι.

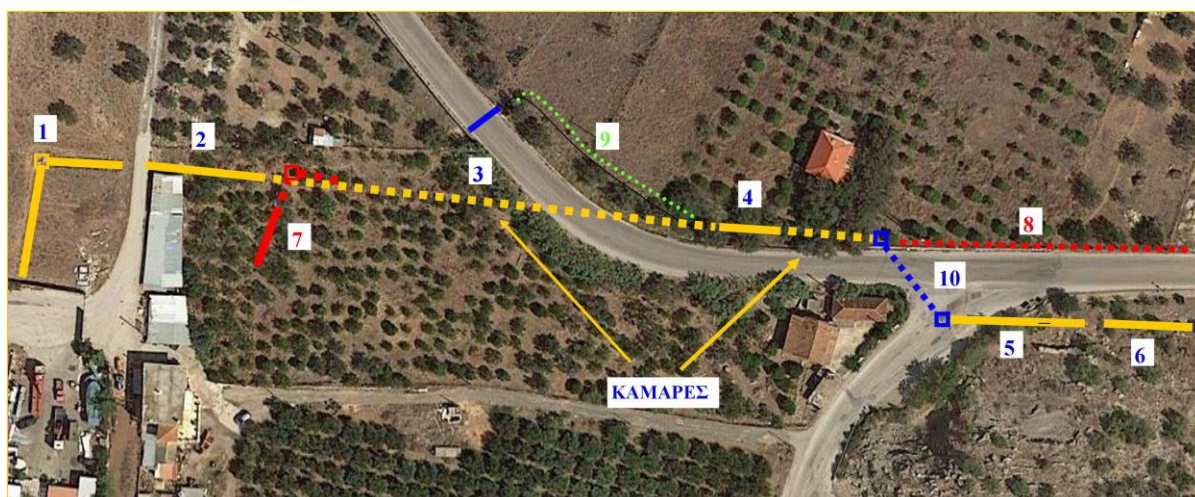
Στην Εικόνα 32 είδαμε ότι πιθανόν υπάρχει και ένα άλλο τμήμα υδραγωγείου με άλλη διεύθυνση (σημείο (7) με κόκκινο). Αυτό όμως θα έφερνε το νερό κατά 5 μέτρα χαμηλότερα, θα το έριχνε σε ένα παραπήγαδο, θα ακολουθούσε την ίδια πορεία και θα συνέχιζε προς Ερμιόνη (εστιγμένη κόκκινη γραμμή 8), αλλά περίπου στην επιφάνεια του σημερινού δημόσιου δρόμου. Στη πόλη θα έφερνε το νερό σε

υψόμετρο γύρω στα 8 μέτρα, άρα θα υδροδοτούσε κανονικά κάτω από το 5 μέτρα, δηλαδή μόνο τα παραθαλάσσια οικήματα.

Αν δεχθούμε ότι αυτό που δείχνει η Εικόνα 32 δεν είναι υδραγωγείο, τότε μένουμε στα παραπάνω.

Αν όμως το δεχθούμε ως τμήμα παλιού υδραγωγείου, μπορούμε να δεχθούμε το παρακάτω λογικοφανές σενάριο:

Αρχικά φτιάχτηκε ένα χαμηλό υδραγωγείο για να φέρει το νερό στην πόλη και για να ποτιστεί μερικώς ο Κάμπος κυρίως προς τη θάλασσα του Λιμανιού. Η ανάπτυξη όμως και η ευημερία του τόπου μας έφερε νέες απαιτήσεις και αποφασίστηκε ανύψωση του υδραγωγείου, ώστε να υδρεύεται το μεγαλύτερο μέρος της πόλης και να αρδεύεται μεγαλύτερο μέρος του Κάμπου. Έτσι σε κάποιο σημείο του υδραγωγείου στους δυτικούς πρόποδες του Πρ. Ηλίας πρέπει να ξεκίνησε νέο υδραγωγείο με πολύ μικρότερη κλίση και να έφερε το νερό στο παραπήγαδο (1). Το νέο υδραγωγείο εκμεταλλεύτηκε το παλιό και κτίστηκε από πάνω του προσθέτοντας ύψος περί τα 5 μέτρα. Στη συνέχεια αποφάσισαν ότι θα ήταν πολυδάπανο να συνεχίσει έτσι και το μετατόπισαν στην πλαγιά του Πρώνα. Αυτή όμως η υπόθεση μόνο με ανασκαφές μπορεί να αποδειχθεί.

***Εικόνα 47.** Η σχεδίαση είναι επί χάρτου της Google. Με κίτρινο – μπλε το υδραγωγείο όπως το περιγράψαμε. Με κόκκινο, πιθανό παλαιότερο υδραγωγείο.*

Στην **Εικόνα 48**, η φωτογραφία είναι τραβηγμένη από την κορυφή του Πρ. Ηλία. Και εδώ επαληθεύεται η πορεία του υδραγωγείου. Το νερό αλλάζει διεύθυνση στο παραπήγαδο (1) και στη συνέχεια από το παραπήγαδο (2) περνά στο (3) για την πόλη της Ερμιόνης.

Εικόνα 48. Η φωτογραφία είναι τραβηγμένη από την κορυφή του Πρ. Ηλία για να επαληθεύσει την πορεία του Υδραγωγείου.

Στην **Εικόνα 49** βλέπουμε το τελευταίο σήμερα σωζόμενο άκρο του υδραγωγείου στον Πρώνα που «στοχεύει» προς το βουνό του Πρ. Ηλία, όχι όμως το παραπήγαδο, αλλά 20 περίπου μέτρα νοτιότερα αυτού.

Εικόνα 49. Στο πάνω μέρος φαίνεται η βάση του αύλακα, όχι στο κέντρο, αλλά μετατοπισμένη προς την κατάντη μεριά.

ΔΙΑΝΟΜΗ ΝΕΡΟΥ ΑΡΔΕΥΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟΥ.

Αν η παροχή του Υδραγωγείου ήταν της τάξης των 20 κ.μ./ώρα, τότε τις νυχτερινές ώρες που η πόλη δεν χρειαζόταν νερό, μία ποσότητα 150 κ.μ./ημέρα μπορούσε να διατεθεί προς άρδευση του Κάμπου της Ερμιόνης.

Για να γίνει αυτό πρέπει κάθετα μικρά υδραγωγεία να κατεβάζουν το νερό στον Κάμπο πιθανόν σε δεξαμενές (στέρνες). Υπάρχουν δύο ενδείξεις για τέτοια μικρά υδραγωγεία (**Εικόνα 50 και 51**).

Εικόνα 50. Σε ένα σημείο του υδραγωγείου βλέπουμε να ξεκινάει ένας κάθετος τοίχος. Προφανώς υδραγωγείο που κατέβαζε το νερό στον Κάμπο. Ήταν και αυτό μια ΔΕΣΗ. Το επιμελημένο σοβάντισμα με κουρασάνι τόσο του υδραγωγείου στο σημείο αυτό όσο και του κάθετου τοίχου στη βάση του ίσως να δείχνουν ότι σε αυτή τη «γωνιά» σχηματιζόταν στέρνα.

***Εικόνα 51.** Και σε αυτό το σημείο φαίνεται να υπήρχε στέρνα και δεξιά κάθετο μικρό υδραγωγείο.*

Σε πολλά σημεία μεγάλες επιφάνειες του τείχους του υδραγωγείου είναι σοβαντισμένες με κουρασάνι. Η ισχύς της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και η βεβαιότητα μιας διαρκούς εσωτερικής ειρήνης ωθούσαν τους αρχιτέκτονες και τους μηχανικούς να σχεδιάζουν και κατασκευάζουν τεχνικά έργα προγραμματισμένα να ζήσουν αιώνες. Μήπως όλες οι επιφάνειες του υδραγωγείου ήταν έτσι σοβαντισμένες; Μήπως σε αυτό να οφείλεται το ότι άντεξε μέχρι σήμερα;

Στην περίπτωση αυτή οι Ερμιονίτες δεν έβλεπαν ένα πετρόκτιστο υδραγωγείο, αλλά ένα «κοκκινωπό» σοβαντισμένο με κουρασάνι.

ΠΟΤΕ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΗΚΕ ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ;

Ο Αυτοκράτορας Αδριανός επισκέφτηκε την Ελλάδα το 124 μ.Χ. και αργότερα το 128 μ.Χ. Ξεκίνησε το Αδριάνειο υδραγωγείο στην Αθήνα, περιηγήθηκε την Πελοπόννησο, ξεκίνησε το υδραγωγείο της Πάτρας, της

Κορίνθου, του Άργους, και άλλων πόλεων, όπως και άλλα έργα σχετικά με τον «πολιτισμό του νερού». Είναι φυσικό να ευεργέτησε και την Ερμιόνη με ένα υδραγωγείο (πιθανόν να πέρασε από την πόλη κατά την περιοδεία του στην Πελοπόννησο το 124 μ.Χ. ή το 128 μ.Χ.), κρήνη και πιθανόν λουτρά. Πραγματικά αυτοκρατορικό δώρο.

Το τεράστιο υδραγωγείο των 85 χιλιομέτρων της Κορίνθου που έφερνε το νερό από την Στυμφαλία, με παροχή 82000 κ.μ. το 24ωρο, πιστεύεται ότι ολοκληρώθηκε μέσα σε 12, κατά άλλους σε 8 χρόνια. Δεν είναι το μέγεθος και η απόσταση, όσο το δύσβατο και δύσκολο πέρασμα από δεκάδες απότομες πλαγιές και χαράδρες.

Το Αδριάνειο της Αθήνας μήκους 50 χιλιομέτρων άρχισε το 125 μ.Χ. και τελείωσε το 140 μ.Χ.

Άρα μέσα σε διάστημα 20 χρόνων, δούλευαν αρχιτέκτονες, μηχανικοί και συνεργεία κατασκευής, με χιλιάδες εργαζόμενους στην Ελλάδα. Η περίοδος αυτή έμοιαζε με τη δική μας, από τους Ολυμπιακούς Αγώνες μέχρι των ημερών μας, που η χώρα μας απέκτησε μέσα σε 20 χρόνια Μετρό και μεγάλους οδικούς άξονες.

Ως εκ τούτου το υδραγωγείο της Ερμιόνης δεν πρέπει να έκανε πάνω από 2 χρόνια για να ολοκληρωθεί. Από τα 5500 περίπου μέτρα (Πικροδάφνη – Λιμάνι Ερμιόνης) μόνο τα περίπου 1750 μ. (παραπήγαδο Πρ. Ηλία – Λιμάνι Ερμιόνης) είχαν περισσότερη δουλειά. Αν δε ο αγωγός προς τις πηγές Πικέρι, Βουλγαρέικα είναι πραγματικότητα, αυτός φτιαχνόταν σε 3 μήνες. Το υδραγωγείο φτιαχνόταν κατά τμήματα που μετά συνενώνονταν, άρα μπορούσαν και δουλεύουν συγχρόνως πολλοί εργαζόμενοι.

Πολύ σωστά λοιπόν ο Πausanίας (155 μ.Χ.), θεωρεί αυτό το έργο ότι έγινε επί των ημερών του.

Η Ερμιόνη επί Ρωμαϊκής Εποχής γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη. Έχουν σωθεί αρκετές επιγραφές αυτής της περιόδου αλλά οι περισσότερες αφορούν μια μικρή περίοδο περίπου από την πρώτη επίσκεψη του Αδριανού στην Ελλάδα 124 μ.Χ. μέχρι το 217 μ.Χ. Στατιστικώς, για να αναφέρονται τόσες επιγραφές, μάλιστα με ευχαριστίες και τιμές, σε

αυτοκρατορικά πρόσωπα, σε περίοδο που το Ρωμαϊκό ενδιαφέρον στρέφεται στην Ελλάδα όχι μόνο ως χώρο αλλά και πνευματική παρακαταθήκη, φαίνεται ότι αυτήν την περίοδο γίνονται με ευεργεσίες σημαντικά έργα στην Ερμιόνη που συντελούν στην ανάπτυξη και ευημερία του τόπου.

Υπάρχει η παρακάτω επιγραφή που βρέθηκε στην Ερμιόνη (**Εικόνα 52**).

702.

Σαβείναν Σεβαστήν,
Αυτοκράτορος Τραϊανού
Αδριανού Καίσαρος Σεβασ-
του [γυναίκα], η πόλις η των
Ερμιονέων.

Εικόνα 52. Αφιέρωση στη Σαβείνα γυναίκα του Αδριανού.

Η πόλις των Ερμιονέων αφιερώνει προς τιμήν της Σαβείνας (Vibia Sabina), της γυναίκας του Αδριανού. Μήπως για ευεργεσία στην πόλη, για την κατασκευή του υδραγωγείου; Μήπως το υδραγωγείο ονομάστηκε, προς τιμήν της, Aqua Sabina;

Έχουν σωθεί και οι παρακάτω επιγραφές που τιμούν «ευεργέτην» της πόλεως των Ερμιονέων (**Εικόνα 53 και 54**). Μπορεί να έχουν σχέση με ευεργεσία για δημόσια λουτρά, κρήνες, δίκτυο διανομής νερού.

713.

Ο δήμος Ε[ρμ]ιον[έων]

- - - - ν, τον ευεργέτη[ν αυτού.

Επί στρατηγ[ών·

- - - - ο]ν, Μ(άρκου) Αυρ(ηλίου) Σωκράτου, . . .

. . .

- - - - - ου Λικιννιανού.

Β(ουλή)ς Ψ(ηφίσματι).

Μαρμάρινη επιγραφή που βρέθηκε στην εξωτερική σκάλα της οικίας “Χείρα Λαζάρου Δράκα”.

Εικόνα 53. Αφιέρωση σε άγνωστο ευεργέτη του δήμου Ερμιονέων.

705.

Λ(ούκιον) Σεπτί[μ]ιον [Γ]έ[τ]α[ν Κ]αί[σα-

ρα Σεβ]αστόν, Αυτοκρά[το-

ρος] Καίσαρος Λ(ουκίου) Σεπτι[μί-

ου] Σευήρου Π[ε]ρτί[να-

κος] αν[ε]μικήτου υιόν,

η] πόλι[ς η] των [Ερ-

μι]ονέω[ν] τον αυ[τ]ής

[ευεργέτην.

Η επιγραφή έχει καταγραφεί από τον Fourmont.

Εικόνα 54. Ο Λούκιος Σεπτίμιος Γέτας υπήρξε συναυτοκράτορας το 209 – 211 με τον αδελφό του Καρακάλλα, ο οποίος τον σκότωσε και διέταξε να εξαφανιστεί η μορφή του από αγάλματα, αφιερώματα, τοιχογραφίες. Θα πρόλαβε και ευεργέτησε την πόλη των Ερμιονέων πιθανόν με έργα νερού. Ο αυτοκράτορας (193 – 211) Λούκιος Σεπτίμιος Σεβήρος Περτίναξ ήταν ο πατέρας αυτών, τον οποίο στην επιγραφή αρ. 709 τιμά «η λαμπροτάτη πόλις των Ερμιονέων». Προφανώς οι Ερμιονείς θέλουν να δείξουν ότι έγινε λαμπροτάτη η πόλη τους με τη συνεισφορά του.

Διάδοχος του Αδριανού ήταν ο Αντωνίνος Πίος, ο Ευσεβής, με σύζυγο τη Φαυστίνα την Πρεσβυτέρα (**Εικόνα 55**). Η Φαυστεΐνα και η Λουκίλλα (επιγραφή αρ. 703) είναι εγγονές του Αντωνίνου του Ευσεβούς. Η Λουκίλλα εκτελέστηκε το 182 μ. Χ.

Η Ιουλία Δόμνα (επιγραφή αρ. 704 και 706) είναι σύζυγος του αυτοκράτορα Λουκίου Σεπτιμίου Σεβήρου Περτίνακος και παιδιά τους ήταν ο Γέτας (επιγραφή αρ. 705) και ο Καρακάλλας. Η Ιουλία Δόμνα ως σύζυγος αυτοκράτορα έλαβε τον τίτλο της Αυγούστας το 193 μ.Χ. και

της μητέρας των στρατοπέδων (κάστρων) το 195 μ.Χ. Πέθανε το 217 μ.Χ.

Ο Αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος Σεβήρος που έμεινε ως Καρακάλλας (Επιγραφές 706, 707 και 708) το 212 μ.Χ. έβγαλε το «διάταγμα Καρακάλλας» που δίνει ιδιότητα Ρωμαίου πολίτη σε όλους τους ελεύθερους της αυτοκρατορίας και έτσι οι Έλληνες πήραν το τίτλο – δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη και έμειναν έκτοτε στην ιστορία και ως Ρωμιοί. Είναι φυσικό να του είναι ευγνώμονες και οι Ερμιονείς.

Η επιγραφή έχει καταγραφεί από τον Fourmont.

703.

[Η πόλις των Ερμιονέων
ετίμησε Φανστεί]ν[α]ν κ[αι] Λο]υκίλλαν, Βήρου
Καί[ι]-
σαρος θυγατέρας, α]υτοκράτορος Αντωνείνου εγ-
γόνους,

- - - - - επιμεληθέντος - - -

Βρέθηκε στο σπίτι του "Georgii Nikolai". Το πιθανότερο σε σπίτι που είχε ιδιοκτήτη το Γεώργιο Νικολάου, χωρίς όμως να αποκλείεται η περίπτωση ο ιδιοκτήτης να ήταν ο Νικόλαος Γεωργίου.

704.

Ιουλίαν Δό[μ]ναν Σεβαστήν, μητέρα στρατοπέδων, Αυτοκράτ[ο]ρος Καισαρος Λ(ουκίου) Σεπτιμίου Σευήρου Πετρ[ί]νακος ανε[ι]κ[ή]του γυναίκα και Αυτοκράτορος Καίσαρος Μ(άρκου) Αυρηλίου Αντωνείνου κ(αι) Λ(ουκίου) Σεπτιμίου Καίσαρος Σεβαστών μητέρα, η πόλις η των Ερμιονέων την δεσποιναν.

Η επιγραφή έχει καταγραφεί από τον Fourmont.

705.

Λ(ούκιον) Σεπτί[μ]ιον [Γ]έ[τ]α[ν] Κ[αί]σα-
ρα Σεβ[α]στών, Αυτοκρά[το]-
ρος] Καίσαρος Λ(ουκίου) Σεπτί[μ]-
ιου] Σευήρου Π[ε]τρ[ί]να-
κος] αν[ε]κ[ή]του υ[ι]όν,
η] πόλις η] των [Ερ-
μι]ονέω[ν] τον αυ[τ]ής
[ευεργέτην.

Η επιγραφή έχει καταγραφεί από τον Fourmont.

706.

[Επί στρατηγών

- - - - -,

- - - - -, Π-

ο[υ]λίω[ν] Αυτοκρ(άτορος) Μ(άρκου)]
Αυρηλίο[ν] Αντωνείνου
ευσεβο[ύ]ς Σεβαστού μητέ-
ρα Ιουλία[ν] Δόμναν Σεβασ-
τήν, κάστ[ρων] μητέρα, η πο-
λις η των [Ερμιονέων την

δέσποιναν.

Βρέθηκε στον τοίχο της οικίας του Κωνσταντίνου Παπαμιχαήλ.

707.

Αυτοκράτορα Καίσα[ρα] Μ(άρκον) Αυρηλί-
ον Σεβήρον Αντων[είνον] Βριτ-
ταννικόν Αραβικόν Αδι[α]β[η]νικόν
ευσεβή μέγιστον η πόλις η
των Ερμιονέων τον ανε[ί]κητον.

Η επιγραφή έχει καταγραφεί από τον Fourmont.

708.

Τον μέγιστον και θειότατον Αυ-
τοκράτορα Καίσαρα Μ(άρκον) Αυρ(ήλιον) Σεβή-
ρον
Αλέξανδρον] η πόλις η Ερμιονέων
τον ανε[ί]κητον.

Η επιγραφή έχει καταγραφεί από τον Fourmont.

709.

Τον] μέγιστον Καί[σα]ρα
Σεβασ[τό]ν, κύριον ημε[τέ]-
ρον αήτ[η]τον, Αυτοκρά[το]-
ρα Καίσα[ρα] Λ(ούκιον) Δομίτιο[ν]
Αυρη]λιανόν Σεβασ[τό]ν
η λαμπροτάτη πόλις
των] Ερμιονέων.

Η επιγραφή έχει καταγραφεί από τον Fourmont.

710.

Α πόλις] Ερμιονέων

- - - - -

Σπασμένο κομμάτι που βρέθηκε στην οικία του "kostis Petrolakas". Πιθανότατα στην οικία του Κωστή Πετρολέκα.

711.

Α πόλις των Ερμιονέων
Δεσ[κ]έταν Κα[λλι]κό[μου].

Η επιγραφή έχει καταγραφεί από τον Fourmont.

712.

Άριστις Ανε[κ]ήτου
του] Ανε[ι]κ[ή]το[ν]
και Άριστις Γερούλλον
Ανε[κ]ήτον και [Γέρ]υλλον,
[τους πατέρας αυτών.

Η επιγραφή έχει καταγραφεί από τον Fourmont.

ΡΩΜΑΪΚΕΣ ΕΠΑΥΛΕΙΣ ΚΟΝΤΑ ΣΕ ΡΕΜΑΤΑ.

Η Ερμιόνη γνώρισε μεγάλη άνθιση κατά τη Ρωμαϊκή εποχή. Αυτό μαρτυρούν και οι διάσπαρτες αγροτικές παραθαλάσσιες Ρωμαϊκές επαύλεις (villae rusticae) που έχουν εντοπιστεί κάτω από τη θάλασσα στους πιο παραγωγικούς και με νερά κάμπους από Τσελεβίγια έως Μουζάκι, άρα σε άμεση σχέση με την πόλη της Ερμιόνης.

Θέσεις επαύλεων:

Στην **Εικόνα 56** σημειώνονται οι θέσεις όπου υπάρχουν Ρωμαϊκές βίλλες κάτω από τη θάλασσα. Κτίζονται κατά κανόνα σε παραθαλάσσιους μικρούς κάμπους, κοντά στις εκβολές ρέματος που κρατάει το νερό του τουλάχιστον μέχρι Μάιο, και έχει ψηλότερα πηγές. Δηλαδή το βασικό είναι το νερό. Προφανώς και η θάλασσα, όχι μόνο για τα ψάρια που αγαπούσαν οι Ρωμαίοι, αλλά και για την ευκολία μαζικής μεταφοράς αγροτικών προϊόντων δια θαλάσσης, που τότε ήταν απαλλαγμένη από πειρατές.

Εικόνα 56. Θέσεις Ρωμαϊκών Επαύλεων, όλες κοντά σε ρέματα και πηγές. Η θάλασσα βοηθάει στη μαζική μεταφορά. Άλλωστε και μέχρι τη δεκαετία του 1950 τα αγροτικά προϊόντα του τόπου μας φορτώνονταν σε καϊκία.

Η Ρωμαϊκή βίλλα – έπαυλη (Villa Rustica) δεν είναι αστικό σπίτι αλλά αγροτική και κτηνοτροφική εγκατάσταση ενός γαιοκτήμονα. Η βίλλα έχει ένα κεντρικό κτίριο, αλλά και άλλα μεμονωμένα ως κατοικίες, αποθήκες, εργαστήρια κ.λ.π. Το σύνολο είναι συνήθως περιμαντρωμένο. Υπάρχουν και άλλα μικρότερα και με φτωχά υλικά καταλύματα εκτός της μάντρας, για δούλους, βοσκούς κ.λ.π. Ομοιάζουν πολύ με τα Βουλγαρικά, το κτήμα Ζωγράφου, Λεούση, αλλά ήσαν πολύ μεγαλύτερα. Στην Ερμιόνη φαίνεται η κάθε βίλλα να είχε καλλιεργήσιμη γη γύρω στα 1000 στρέμματα, και ανάλογα βοσκοτόπια. Σε αυτά έμενε η φαμίλια του γαιοκτήμονα, να υποθέσουμε 20-30 άτομα, προσωπικό και δούλοι. Μπορεί και 100 άτομα συνολικά. Η Ερμιόνη ήταν το κέντρο για τη διάθεση της παραγωγής και τις εξαγωγές. Είναι φυσικό σχεδόν όλοι οι γαιοκτήμονες να είχαν σπίτι πλούσιο (αστική βίλλα) μέσα στον οικισμό της. Υπήρχε παλιά και νόμος στη Ρώμη που επέτρεπε την κατοχή γης από γαιοκτήμονα Ρωμαίο πολίτη μέχρι 1000 πλέθρα, περίπου 900 στρέμματα, προσαυξημένα για κάθε παιδί του. Για τους φτωχούς Ρωμαίους πολίτες

και τους ελεύθερους παραχωρείτο κλήρος 30 πλέθρων. Άρα τις πλούσιες επαύλεις τις συμπλήρωναν πολλά άλλα μικρά κτήματα.

Θέση 1. Φουρκαριά, κοντά στις εκβολές του ρέματος που εκβάλλει λίγο δυτικότερα στο λιμανάκι του Βαρδινογιάννη (**Εικόνα 57**). Το ρέμα αυτό είχε πολύ νερό και παλιά κινούσε τρεις νερόμυλους ψηλά στις Αδέρρες.

Εικόνα 57. Η Ρωμαϊκή έπαυλη στη Φουρκαριά.

Θέση 2. Πλέπι, ακριβώς στις εκβολές του ρέματος με τον μεγάλο καλοδιατηρημένο νερόμυλο (**Εικόνα 58**).

***Εικόνα 58.** Η Ρωμαϊκή έπαυλη στο Πλέπι. Τα κυκλικά ή ημικυκλικά θεμέλια ήσαν δεξαμενές ή πισίνες.*

***Θέση 3.** Θερμήσι, στις εκβολές του ποταμού Ρορό (**Εικόνα 59**). Να είχε αυτή η έπαυλη σχέση και με την αλυκή;*

***Εικόνα 59.** Μόλις διακρίνονται τα θεμέλια της Ρωμαϊκής βίλλας.*

Θέση 4. Ντάρδιζα, στις εκβολές του ρέματος της Κιάφας (**Εικόνα 60**).

***Εικόνα 60.** Η έπαυλη αποτελείται από δύο κύρια συγκροτήματα.*

Θέση 5. Μαγγούλα, στις εκβολές ρέματος Πικροδάφνης. Εκεί που βρίσκεται η προϊστορική Ερμιόνη, όπου έχουν από παλιά παρατηρηθεί και Ρωμαϊκά ίχνη κατοίκησης.

Θέση 6. Κουβέρτα, στο μέσο της παραλίας (**Εικόνα 61**).

***Εικόνα 61.** Διασώθηκε μόνο ένα μικρό τοιχίο (κόκκινο πολύγωνο) με βοτσαλωτό μωσαϊκό (**Εικόνα 62**). Η βίλλα έπρεπε να κάλυπτε την εστιγμένη επιφάνεια.*

***Εικόνα 62.** Ό,τι απόμεινε από τη βίλλα της Κουβέρτας.*

Στην Κουβέρτα, προς το νοτιά και συγκεκριμένα στο Μπουρλότο ο David Harper εντόπισε πηγή (**Εικόνα 63**) και ίχνη κατοίκησης Ρωμαϊκής εποχής, σε χρήση από τα γύρω περιβόλια. Πιθανόν και εκεί να υπήρχε βίλλα. Εκτός από αυτή την πηγή, υπήρχε και μικρή πηγή στο περιβόλι Μήτσου και Νάργου Οικονόμου (Τροκαντερού), σε μικρή απόσταση από τη βίλλα. Κοντά και μία από τις μεγαλύτερες και παλαιότερες ελιές της Ερμιόνης (βλέπε βιβλίο μου «Η ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΜΙΟΝΙΔΑΣ»). Οι πηγές αυτές, πιθανόν και άλλες που έχουν σχέση με το Μουζάκι, να ήταν η αιτία που στην Κουβέρτα είχε αναπτυχθεί μεγάλος παραθαλάσσιος προϊστορικός οικισμός, ο μισός σήμερα κάτω από τη θάλασσα.

The only other active non-well sources we observed were springs at the northern entrance to Kranídhī, at Pikrodáfni ("Oleander") between Kranídhī and Ermióni, and on the coast just west of the Mouzáki promontory, where catch basins were constructed to collect water for human and animal use. It is no accident that this particular area had important ancient and medieval settlements. In late Roman times Hermione (Ermióni) brought water by aqueduct from near Pikrodáfni.

Εικόνα 63. Περίπου στη θέση Μπουρλότο ο David Harper εντόπισε πηγή και δεξαμενές συγκέντρωσης νερού.

Τα θεμέλια των επαύλεων αυτών έχουν συνήθως έκταση 400 – 600 τ.μ., και η υπερδομή ήταν με πλίνθους. Σίγουρα διώροφα κτίρια, και ορισμένα πυργοειδή, τριώροφα. Άρα στεγασμένοι χώροι 800 – 1200 τ.μ. Γύρω και πέρα από αυτούς πολλά καλυβόσπιτα, στάνες.

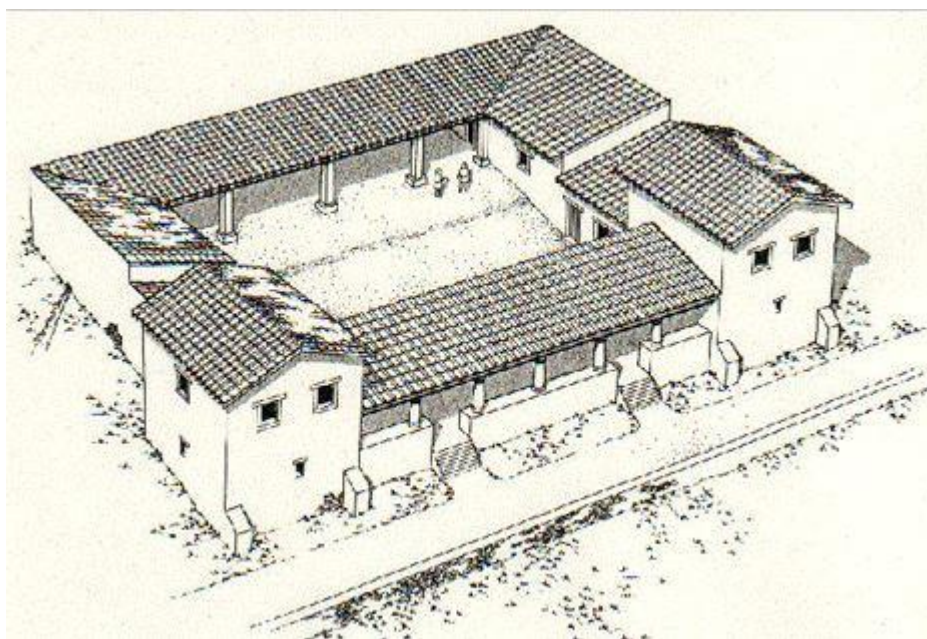
Σε αυτές τις θέσεις θα πρέπει να προστεθούν και άλλες στους Κάμπους της Ερμιόνης και Ακρογιαλιάς με πολύ μεγάλη πιθανότητα ύπαρξης Ρωμαϊκής βίλλας, ιδιαίτερα όπου υπήρχαν ρέματα και πηγές, όπως στο

ρέμα στον Άγιο Βλάσση στην Ακρογιαλιά όπου κοντά στο εκκλησάκι υπάρχει νερόμυλος (θέση 7), στην εκβολή του ρέματος που έρχεται από Δισκούρια και εκβάλλει στο Σκάρλετ Μπιητς (κλαμπ Ερμιόνη) (θέση 8), στις περιβόλες Βούλγαρη και Ζωγράφου (θέση 9).

Χώρια τα μεγάλα κτήματα στον Κάμπο της Ερμιόνης που εκμεταλλεύονταν τα νερά του Καταφυκτιού και του υδραγωγείου, που θα είχαν 3-4 μικρότερες επαύλεις μια και ήσαν λίγα βήματα από την πόλη.

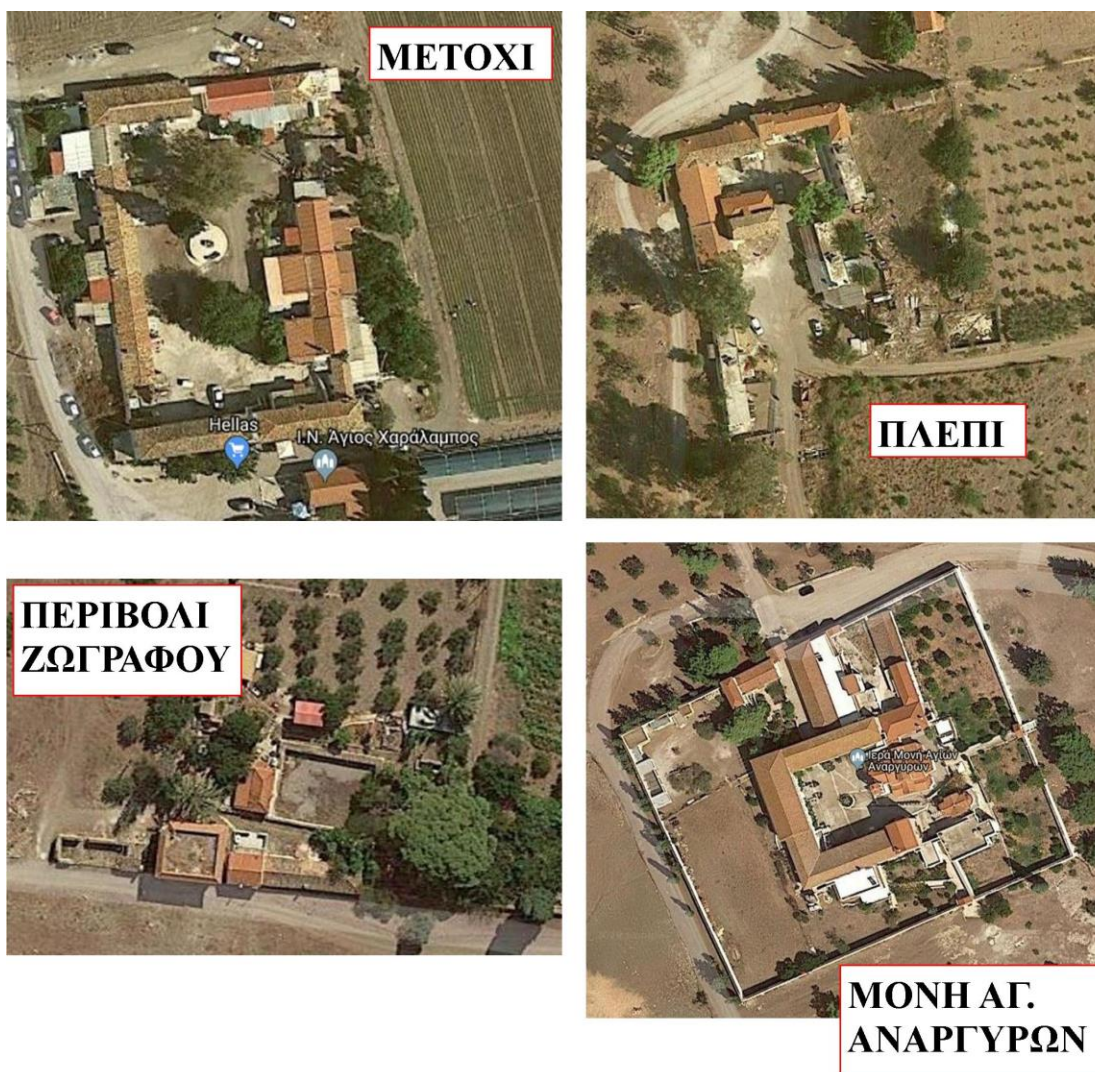
Όμως η Ερμιόνη ήταν τότε το κέντρο της Ερμιονίδας. Πρέπει να υποθέσουμε 1 Ρωμαϊκή βίλλα στο Πόρτοχέλι, 2 στην Κοιλιάδα, 1 στους Φούρνους, 1 στα Δίδυμα, 1 Ηλιόκαστρο. Συνολικά η Ερμιονίδα πρέπει να είχε περί τις 20 τέτοιες μεγάλες Ρωμαϊκές εγκαταστάσεις, άρα και μεγάλες οικογένειες που θα είχαν πλούσιο σπίτι και στην Ερμιόνη.

Στην **Εικόνα 64** τυπική Ρωμαϊκή αγροτική βίλλα του 2^{ου} μ.Χ αι..

Εικόνα 64. Ομοιάζει αρκετά με τη βίλλα στο Πλέπι (Εικόνα 58).

Το «τυπικό» σχέδιο της Ρωμαϊκής βίλλας ακολουθήθηκε μέχρι των ημερών μας. Στην **Εικόνα 65** βλέπουμε νεότερες αγροτικές εγκαταστάσεις που μοιάζουν αρκετά με Ρωμαϊκές βίλλες και μάλιστα κοντά στις αρχαίες Ρωμαϊκές.

***Εικόνα 65.** Λίγο διαφέρουν οι νεότερες αγροτικές επαύλεις και τα μοναστήρια από τις Ρωμαϊκές βίλλες.*

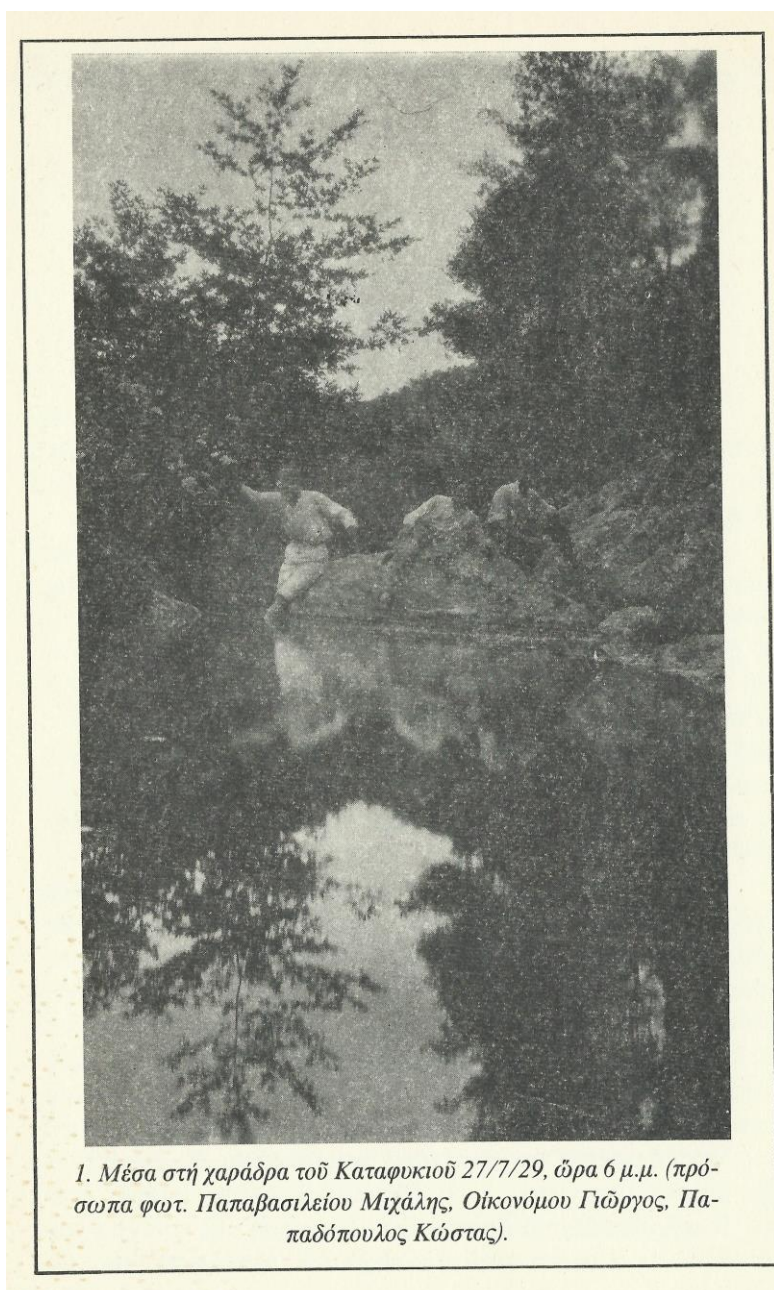
Τουλάχιστον 20 αρχοντόσπιτα μέσα στον οικισμό της πόλης θα ανήκαν σε αυτούς τους προύχοντες Ρωμαίους πολίτες, και τουλάχιστον άλλα 100 μικρότερα ευκατάστατων εμπόρων, ανθρώπων της διοίκησης, αξιωματούχων, ιερέων, ναυτικών, βιοτεχνών κ.λ.π., χώρια τα σπίτια των φτωχότερων αλιέων και γεωργών.

Όραμα όλων ήταν να έχουν τις ανέσεις των μεγάλων πόλεων στα σπίτια και στην πόλη τους, όραμα πολιτισμού. Φαίνεται ότι αυτό το όραμα υλοποιήθηκε από τα χρόνια του Αδριανού, αρχές 2^{ου} αι. και σχεδόν ολοκληρώθηκε μέχρι τις αρχές 3^{ου} μ. Χ. αι. Θα ήταν αδύνατη αυτή η ανάπτυξη στον τόπο μας χωρίς την Pax Romana, την ασφάλεια ζωής και

περιουσίας που προσέφερε η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στο εσωτερικό της και το δίκαιο που ανέπτυξε.

Σημείωση: Σήμερα δεν γίνεται κατανοητό και μάλλον πιστευτό, ότι υπήρξαν στον τόπο μας τόσες πηγές και ρέματα που κρατούσαν τα νερά τους μέχρι το καλοκαίρι. Δυστυχώς για τον τόπο μας, η πολύ μεγάλη άντληση νερών με τις γεωτρήσεις και η καταστροφή των δασών και της θαμνώδους βλάστησης στέρεψαν τις πηγές μας. Αν όμως μια πολύ βροχερή χρονιά «που κατεβαίνει το Καταφύκι» επισκεφτείτε τις πηγές που προαναφέραμε και τα ρέματα θα δείτε για λίγες μέρες, πώς περίπου ήταν η κατάσταση παλιά: Ένας μικρός παράδεισος τρεχούμενων νερών, παρά την ανομβρία.

Αυτό μαρτυρά και η **Εικόνα 66** από το βιβλίο ΘΡΥΛΟΙ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΜΙΟΝΗΣ. Ο δάσκαλός μας σκόπιμα πέρασε και την ημερομηνία για να μας δείξει πόσο διαφορετική ήταν τότε η φύση.

***Εικόνα 66.** Ντάλα καλοκαίρι, 27/7/29, και στο φαράγγι του Καταφυκιοῦ κυλούν άφθονα νερά.*

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΕΡΜΙΟΝΗ.

Τα ψηφιδωτά πίσω από την οικία Μεϊντάνη στο Λιμάνι της Ερμιόνης κάτω και νότια από τον ναό της Ζωοδόχου πηγής (Παναγίτσα), όπου κάλλιστα μπορεί να υπήρχε η δεξαμενή διανομής νερού στην πόλη, δείχνουν την ύπαρξη πλούσιου αστικού σπιτιού του 3^{ου} ή 4^{ου} αι. μ.Χ.

Ψηφιδωτά στον χώρο μπροστά από το φαρμακείο του Άγγελου Παπαμιχαήλ και την παλιά ταβέρνα του Παπαμιχαήλ. Κάτω από αυτά υπήρχαν άλλα παλαιότερα.

Ψηφιδωτά σχεδόν επί του δρόμου ανατολικά της οικίας Βεντουρή στο Μπίστι.

Ψηφιδωτά που υπήρχαν σε δρόμο προς το Μπίστι με διεύθυνση βόρεια – νότια.

Η γνώμη των παλαιότερων ότι προς το πεύκο του Ταρούση στο Λιμάνι υπήρχαν Ρωμαϊκά λουτρά.

Ψηφιδωτά σε άλλες θέσεις που καταστράφηκαν προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, τότε που η Ερμιόνη επεκτάθηκε προς Μαντράκια, Λιμάνι και Μπίστι.

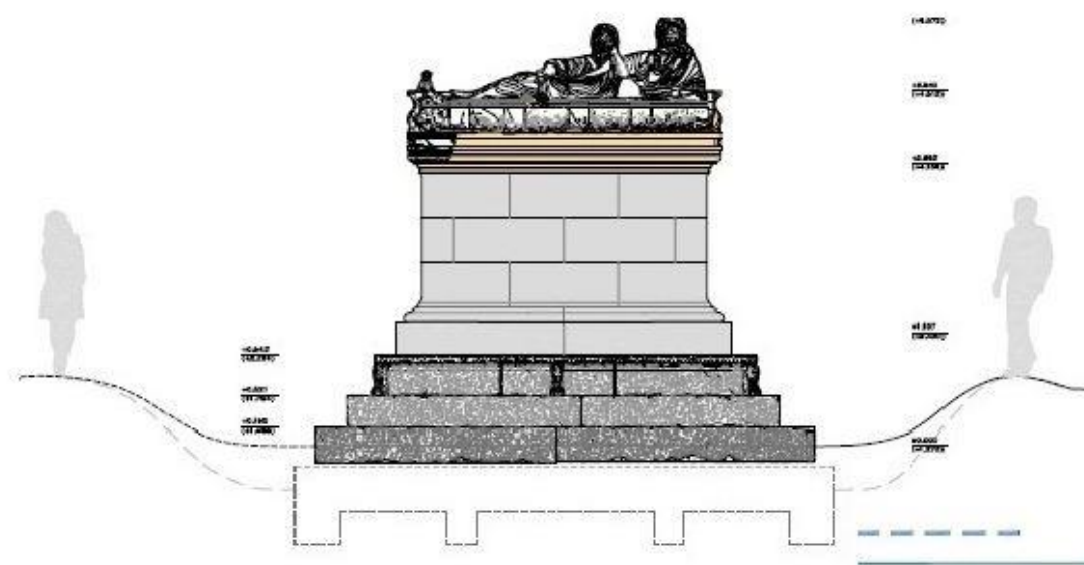
Η εύρεση της εντυπωσιακής σαρκοφάγου που χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αι., ίσως όμως και του 3^{ου} μ.Χ. αι. Στην **Εικόνα 67** βλέπουμε το κάλυμμα της σαρκοφάγου, στην **Εικόνα 68** τα μέλη του ταφικού μνημείου στο Μπίστι και στην **Εικόνα 69** το σχέδιο του ταφικού μνημείου προς μελλοντική αποκατάσταση, μελέτη Γ. Αντωνίου.

Εικόνα 67. Το κάλυμμα της σαρκοφάγου χρόνια παραπεταμένο περιμένει να ενωθεί με το υπόλοιπο ταφικό μνημείο.

Εικόνα 68. Το Ρωμαϊκό ταφικό μνημείο, το σώμα της σαρκοφάγου, χρόνια αραδιασμένο στην είσοδο του Μπιστιού.

Σχέδιο Γ. Αντωνίου: Νοτιοδυτική όψη του Ταφικού Μνημείου Ερμιόνης

***Εικόνα 69.** Η μελέτη αποκατάστασης της σαρκοφάγου. Το ύψος του ταφικού μνημείου είναι περίπου 4.5 μ.*

Δίπλα στη σαρκοφάγο βρέθηκε και άλλη μικρότερη στα θεμέλια σπιτιού η οποία δεν ανασύρθηκε. Οι σαρκοφάγοι δεν είναι κάτι το τυχαίο αλλά μέρος ενός πλούσιου Ρωμαϊκού νεκροταφείου της Ερμιόνης. Οι μεγαλοπρεπείς τάφοι ήσαν θέμα γοήτρου των επιφανών τοπικών οικογενειών και δείχνουν μια τοπική κοινωνία ανθούσα και παραγωγική.

ΠΟΤΕ ΣΤΑΜΑΤΗΣΕ ΝΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ ΤΟ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ;

Τα Ρωμαϊκά υδραγωγεία ήσαν επισκευάσιμα, επεκτάσιμα και λειτούργησαν, με διακοπές, μέχρι την εποχή μας, όπως το Αδριάνειο της Αθήνας που λειτουργούσε μέχρι να γίνει το φράγμα του Μαραθώνα. Πολλά λειτούργησαν και κατά τη Βυζαντινή Εποχή.

Λογικοφανείς υποθέσεις για τη λειτουργία και το τέλος του υδραγωγείου:

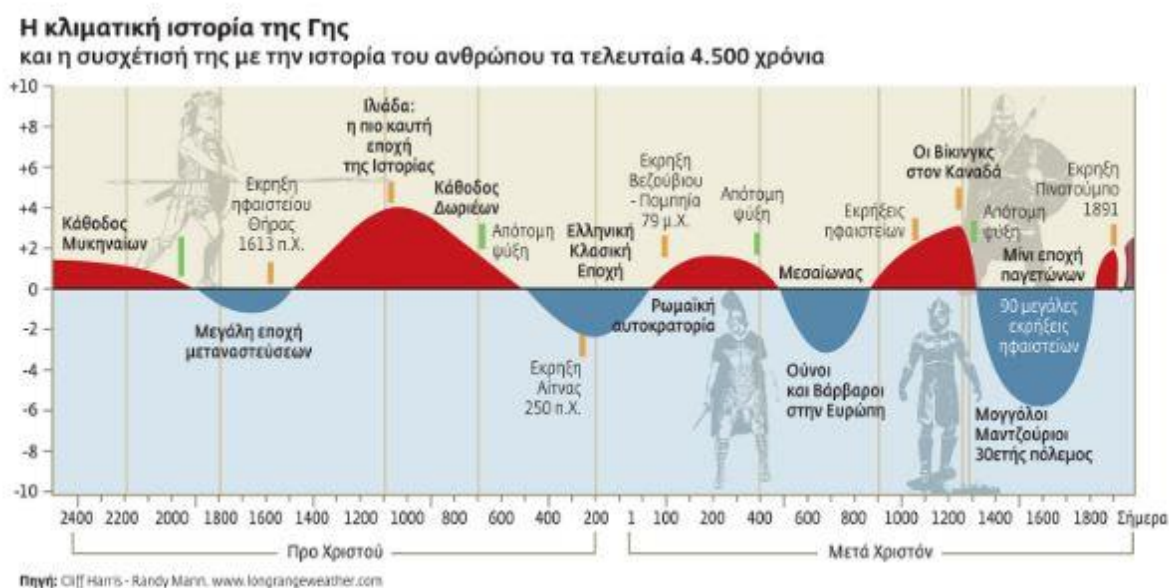
1.) Η επιδρομή των Βησιγόθων υπό τον Αλάριχο στην Πελοπόννησο περί το 396 μ.Χ. επέφερε μεγάλη καταστροφή στην Κόρινθο, Άργος, Σπάρτη και σε άλλες μικρότερες πόλεις. Η πληθυσμιακή και οικονομική συρρίκνωση της Κορίνθου πιστεύεται ότι είχε σαν αποτέλεσμα την αδυναμία συντήρησης του υδραγωγείου της που ήδη λειτουργούσε περί τα 250 χρόνια. Έτσι το υδραγωγείο της εγκαταλείφθηκε και οι μικρότερες ανάγκες της πόλης καλύπτονταν από κοντινές πηγές (Yannis A. Lolos, The Hadrianic Aqueduct of Korinthos).

Πιστεύεται ότι ο Αλάριχος πέρασε και από την Ερμιόνη. Όμως το υδραγωγείο της ήταν μικρό και εύκολα επισκευάσιμο, παρά την οικονομική δυσπραγία. Επειδή η Ερμιόνη γνώρισε ένα νέο κύκλο ευημερίας μέχρι τα χρόνια του Ιουστινιανού (το πολύ μέχρι το 600 μ.Χ.), πιστεύεται ότι μπορούσε να λειτουργεί μέχρι τα τέλη του 6^{ου} μ. Χ. αι. και σταδιακά να εγκαταλείφθηκε το υδραγωγείο λόγω παρακμής της

Ερμιόνης που σταδιακά έγινε βυζαντινό κάστρο με ένα μικρό χωριουδάκι (μπούργο) δίπλα του.

2). Υπάρχει όμως και η περίπτωση να εγκαταλείφθηκε από έλλειψη νερού που προήλθε από αλλαγή στο κλίμα. Υπάρχει μια θεωρία που συσχετίζει την άνθιση και την πτώση πολιτισμών, την εναλλαγή ευημερίας και δυστυχίας με τους κύκλους που κάνει το κλίμα. Ψυχρές και άνυδρες εποχές, διαδέχονται θερμές και υγρές. Οι τελευταίες ευνοούν την παραγωγή τροφίμων, άρα και την οικονομική και πολιτισμική άνθιση.

Αυτό φαίνεται στην παρακάτω **Εικόνα 70**. (με κόκκινο οι θερμές και υγρές περίοδοι, με μπλε οι ψυχρές και ξηρές).

Εικόνα 70. Θερμές και ψυχρές περιόδους.

Η Ρωμαϊκή άνθιση αρχίζει από τη γέννηση του Χριστού μέχρι περίπου το 476 μ.Χ. Αυτή η χρονιά θεωρείται ορόσημο σημαντικής αλλαγής του κλίματος. Αρχίζει ψύχος και ανομβρία με κορύφωση περίπου το 680 μ.Χ. Σύμφωνα λοιπόν με αυτή τη θεωρία το υδραγωγείο της Ερμιόνης κάλλιστα μπορεί να λειτούργησε μέχρι το 476 μ.Χ. (περίπου 350 χρόνια), ίσως και περισσότερο, το δε «τέλος» του τοποθετείται προς το 600 μ.Χ.

Οι πηγές θα στέρευαν κατά τον Μάιο και έτσι το υδραγωγείο δεν θα είχε καμιά χρησιμότητα. Η επόμενη θερμή περίοδος βρήκε την Ερμιόνη μικρό χωριουδάκι.

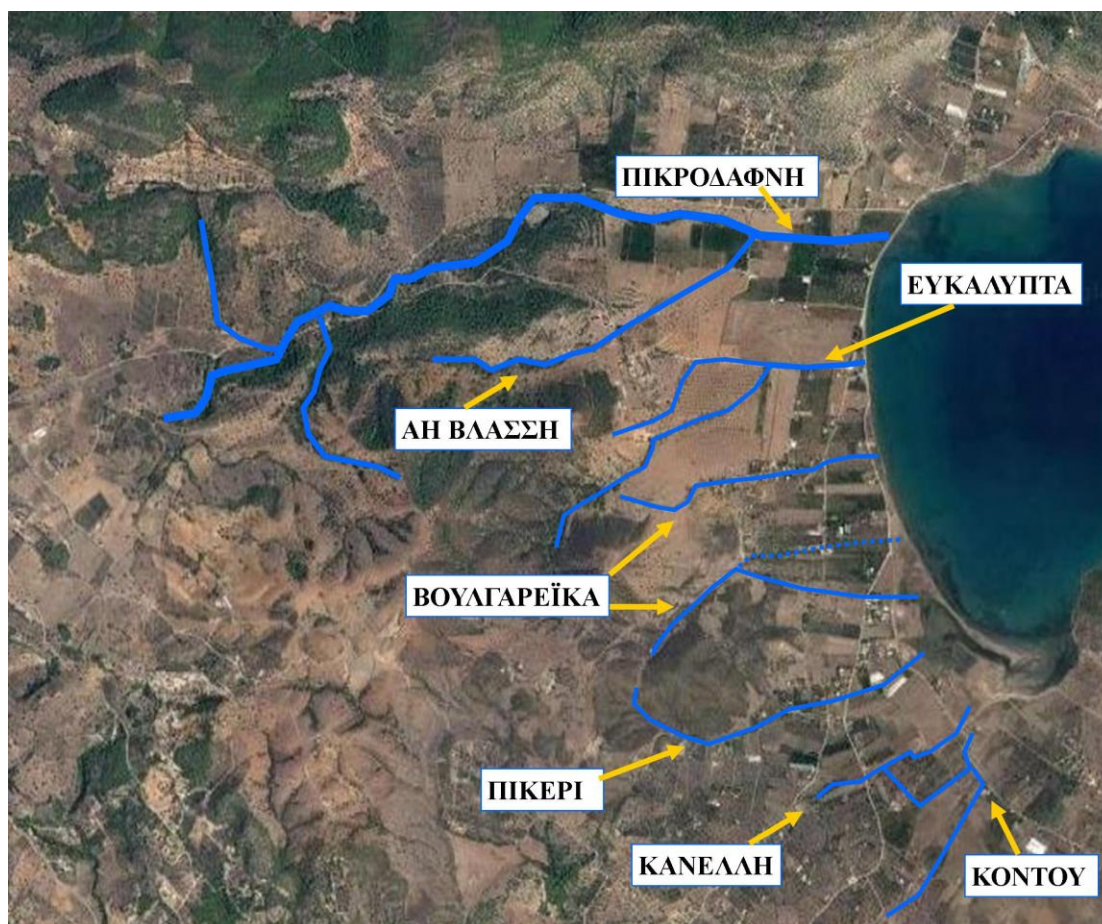
3.) Μια τρίτη εκδοχή είναι περιβαλλοντική. Ότι τα πευκόφυτα παραθαλάσσια μέρη είχαν αποψιλωθεί για τις τεράστιες ανάγκες του βυζαντινού στόλου. Δηλαδή η περιοχή της Πικροδάφνης και οι λόφοι στα Δισκούρια είχαν χάσει τους πευκώνες, όπως συμβαίνει σήμερα, και δεν μπορούσαν να κρατάνε οι πηγές νερό το καλοκαίρι.

Και οι τρεις υποθέσεις στηρίζουν την άποψη ότι το υδραγωγείο λειτούργησε το πολύ μέχρι το 600 μ.Χ.

Με βεβαιότητα μπορούμε να πούμε ότι το υδραγωγείο είναι το σύμβολο της τελευταίας άνθισης της περιοχής μας, η οποία επανέρχεται σταδιακά μετά την Ανεξαρτησία, που είναι μια νέα αρχή θερμής και υγρής περιόδου, σύμφωνα με την **Εικόνα 70** και τη σχετική με το κλίμα θεωρία.

ΤΑ ΡΕΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΣΤΟΝ ΚΑΜΠΟ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΝΑΡΓΥΡΩΝ.

Ο Κάμπος των Αγίων Αναργύρων έχει μια ιδιαιτερότητα. Οι λόφοι του που εκτείνονται από την Πικροδάφνη μέχρι την Κινέτα και τα Δισκούρια έχουν υπέδαφος από λευκόλιθο, κοκκινόπετρα, φίλιπρο και άλλα παρόμοια πετρώματα. Έτσι το νερό «γλυστράει» και τα μικρά ρέματα που για λίγο σχηματίζονται είναι ορμητικά. Όμως το νερό που καταφέρνει να περάσει μέσα στη γη παγιδεύεται σε αυτά τα πετρώματα και δημιουργεί πηγές που παλιά τρέχανε όλο το χρόνο. Αυτές κυρίως ήσαν η «πηγή ζωής» για τον κάμπο. Στην **Εικόνα 71** βλέπουμε λεπτομερέστερα τα ρέματα του κάμπου.

Εικόνα 71. Τα ρέματα, τα «ποτόκια» του κάμπου των Αγίων Αναργύρων.

Για το ρέμα και τις πηγές της Πικροδάφνης ήδη είπαμε αρκετά.

Ένας «παραπόταμος» περνάει από το πηγάδι του Αγίου Βλάσση, και συναντάει το ρέμα της Πικροδάφνης. Δεν έχει πηγή, χωρίς αυτό να αποκλείεται για τα παλιά χρόνια.

Νότια της Μονής σχηματίζεται μικρό ρέμα που ακολουθεί τον δρόμο και εκβάλλει στα Ευκάλυπτα. Σε αυτό φέρνει τα νερά του και ένας μικρός παραπόταμος.

Αμέσως νότια υπάρχει μικρό αλλά με αρκετό νερό ρέμα που περνάει βόρεια της μάντρας των Βουλγαρέϊκων και σε απόσταση περί τα 100 μέτρα. Περνάει κάτω από το γεφύρι που περνούσε το τραινάκι των μεταλλείων του Λευκόλιθου (**Εικόνα 72 και 73**).

***Εικόνα 72.** Η κοίτη του λίγο μετά το γεφυράκι εξαφανίζεται λόγω των εξοχικών που κτίστηκαν τα νεότερα χρόνια.*

Στην **Εικόνα 73** βλέπουμε το γεφύρι.

***Εικόνα 73.** Από το καλοκτισμένο γεφυράκι περνούσε το τραινάκι του λευκόλιθου πάνω σε στενές ράγες. Αργότερα πέρασαν από κει μεταλλικούς αγωγούς οι περιβολαράιοι της περιοχής για να ποτίζουν τα περιβόλια τους που σήμερα όλα έχουν ξεραθεί. Λίγο δεξιά του γεφυριού σώζονται και αγωγοί μικροί τσιμεντένιοι που έβγαιναν σε καλούπι σαν τα τσιμεντολίθια και η ένωσή τους γινόταν με καλό σοβάντισμα.*

Μάλλον περί τη δεκαετία του 1990 κάποιος ρέκτης περιβολάρης σκέφτηκε να εκμεταλλευτεί τα νερά του ρέματος. Έκτισε ένα κάθετο τοιχίο (δέση) με τσιμεντολίθια και με τσιμεντένιους σωλήνες θαμμένους ακολούθησε το ρέμα, όπως δείχνει η **Εικόνα 74**.

***Εικόνα 74.** Ο τσιμεντένιος αγωγός έφραξε και το ρέμα επανήλθε στη θέση του.*

Δεν αποκλείεται βέβαια να έκανε το έργο αυτό, ώστε να μπαζώσει την κοίτη που του χάλαγε το κτήμα. Το έργο ήταν πρόχειρο. Οι αγωγοί γέμισαν με φερτές ύλες, γρήγορα το υδραγωγείο έφραξε, και το ρέμα ξαναμπήκε στην κοίτη του. Πάντως αναγνωρίζεται στον ρέκτη Ερμιονέα ότι υπήρξε ο τελευταίος που έφτιαξε υπόγειο υδραγωγείο.

Στη νοτιοδυτική γωνία των Βουλγαρείκων έρχεται ένα μικρό αλλά ορμητικό ρέμα. Πριν γίνει η μάντρα των Βουλγαρείκων το ρέμα περνούσε μέσα από το κτήμα και κατέληγε στη λιμνοθάλασσα (εστιγμένη μπλε γραμμή στην **Εικόνα 75**).

Εκτρέψανε λοιπόν το ρέμα με ένα μεγάλο τεχνικό έργο (**Εικόνα 76**).

Η εκτροπή έγινε με ένα κάθετο ισχυρό καλοκτισμένο τοιχίο (δέση), πάχους πάνω από μέτρο, και σκάψιμο νέας κοίτης σε αυτό το σημείο που έστριβε το νερό να περάσει ανάμεσα στη μάντρα των Βουλγαρείκων και του Ζωγράφου. Επειδή όμως σε ένα άλλο σημείο, το νερό του ρέματος ξανάμπαινε στα Βουλγαρεία, έκτισαν για να το εμποδίσουν ένα χαμηλό αλλά ισχυρό τοιχίο μήκους 60 μέτρων και έτσι το νερό πλησιάζοντας τη μάντρα του Ζωγράφου έβγαινε κοντά στη βορειοανατολική γωνία της και απλωνόταν προς τη λιμνοθάλασσα (**Εικόνα 77**). Μάλιστα όταν έβρεχε καλά, έτρεχε νερό μέχρι Ιούνιο και εκεί φυτεύανε βαμβάκι. Μέσα στην γωνία της μάντρας των Βουλγαρείκων ήταν και είναι η πηγή το νερό της οποίας με γαλαρία το οδηγούσαν στη μεγάλη στέρνα.

Εικόνα 75. Η εκτροπή του ρέματος για να μη περνάει μέσα από την περιβόλα του Βούλγαρη.

Εικόνα 76. Το καλοκτισμένο τοιχίο (δέση) που εκτρέπει το ρέμα προς τη μάντρα του Ζωγράφου. Θέση 1 στην Εικόνα 75.

***Εικόνα 77.** Το τοιχίο στη θέση 2 της Εικόνας 75 που δεν επιτρέπει στα νερά του ρέματος να ξαναμπούν στην περιβόλα του Βούλγαρη.*

Μετά έρχεται το ρέμα από τη θέση Πικέρι (**Εικόνα 78**). Εκεί υπήρχαν οι πηγές απ' όπου έπαιρνε το νερό με υπόγειο αγωγό το κτήμα (περιβόλα) του Ζωγράφου.

***Εικόνα 78.** Το ρέμα στο Πικέρι και το πιθανό σημείο της πηγής που τροφοδοτούσε με υπόγειο υδραγωγείο το κτήμα του Ζωγράφου.*

Στο ρέμα Πικέρι έρχονταν και νερά από μικροχαράδρες και τα ενίσχυαν. Η περιοχή έχει ακόμη και σήμερα αρκετά υπόγεια νερά. Με κόκκινη γραμμή διακρίνουμε την πορεία του υδραγωγείου Ζωγράφου βάσει πραγματικών ιχνών και με εστιγμένη γραμμή την πιθανή πορεία στη πιθανότερη θέση ύπαρξης των πηγών. Πάντως το υδραγωγείο είναι τόσο καλοκτισμένο που πρέπει υπογείως να υπάρχει μέχρι τις πηγές. Το μήκος του είναι περίπου 400 μέτρα.

Στη συνέχεια έρχεται το ρέμα Κανέλλη που εμείς το λέγαμε έτσι, γιατί ξεσπούσε στο περιβόλι του παππού μου Βασίλη Κανέλλη (**Εικόνα 79**). Το περιβόλι δημιουργήθηκε περί το 1840 – 1850, ενώ πριν στη θέση

αυτή υπήρχαν αμπέλια, κυρίως με τραγάνες, Κρανιδιωτών που ποτίζονταν από το ρέμα, όταν κατέβαινε.

Εικόνα 79. Το ρέμα αυτό, αν και μικρό, έκανε μεγάλη ζημιά στα περιβόλια πριν την με τάφρο διευθέτησή του.

Το ρέμα αυτό ερχόμενο από ψηλά, πάνω από το περιβόλι Κομμά (Ντεμαρόκου), μάζευε πολλά μικρορέματα από τα χωράφια και ήταν πολύ ορμητικό. Για να προστατεύσουν ο παππούς μου και ο Δημήτρης ο Κόντος τα περιβόλια τους, έσκαψαν περιμετρικά των περιβολιών τους, βαθιές τάφρους παροχέτευσης των νερών προς τη λιμνοθάλασσα (**Εικόνα 80**).

Όντας σώφρονες, δεν μπάζωσαν τα ρέματα που περνούσαν μέσα από τα κτήματά τους, αλλά με τα κανάλια τα έφεραν γύρω από την περίμετρο των κτημάτων τους και τα πήγαν στη λιμνοθάλασσα, εκεί που πήγαιναν και πριν. Μια χρονιά τη δεκαετία του 1970 έβρεξε τόσο πολύ που τα νερά υπερπήδησαν την τάφρο και έτρεξαν μέσα στα δέντρα. Την άλλη μέρα σε ένα φάρδος 10 μ. και σε μήκος 100 μ. το αφράτο έδαφος

κατέβηκε 10 πόντους, ξεπλύθηκε και έμεινε πάνω πάνω χαλίκι και άμμος. Γι' αυτό δεν ήθελαν τα ρέματα να περνάνε μέσα από τα περιβόλια.

***Εικόνα 80.** Η περιμετρική τάφρος που προστάτευε τα περιβόλια Κανέλλη και Κόντου.*

Στην **Εικόνα 81** βλέπουμε το ρέμα που περνάει νότια του λόφου του Κόντου που και αυτό ο μπάρμπα Δημήτρης το είχε περάσει με τάφρο περιμετρικά του κτήματός του προς τη λιμνοθάλασσα.

***Εικόνα 81.** Το ρέμα δυτικά του λόφου του Κόντου. Στο κάτω μέρος τα άξια εγγόνια του μπαρμπα Δημήτρη, συνεχιστές της αγροτικής παράδοσης της οικογένειας, υπερύψωσαν το χώμα σε μια μικρή έκταση για να «πιάνουν» λίγο νερό, όταν κατέβαινε το ρέμα. Το ίδιο έκαναν και στην τάφρο με μικρή πλαστική δεξαμενή.*

Τα παλιά χρόνια η λιμνοθάλασσα ήταν πιο περιορισμένη (υπάρχει σχετικό άρθρο μου) και βαλτώδης. Επικοινωνούσε με τη θάλασσα μέσω ενός πολύ μικρού γεφυριού, γιατί υπήρχε και μονοπάτι παραθαλάσσιο προς Κουβέρτα. Με τις μεγάλες βροχές στο νοτιοδυτικό τμήμα προς τη διασταύρωση του δρόμου προς Κουβέρτα, μία έκταση περί τα 5 στρέμματα ανέβλυζε νερό μέχρι το καλοκαίρι. Το «ξερνούσε» η γη. Λίγο

βόρεια σχεδόν επί του δρόμου, «ένα με τη λιμνοθάλασσα» υπήρχε μαγγανοπήγαδο με άφθονο και καλό νερό.

ΤΟ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΟΛΑΣ ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ.

Είναι ένα καλοκτισμένο υπόγειο υδραγωγείο από ανθρώπους που είχαν πολύ καλή γνώση. Εφάμιλλο του Ρωμαϊκού υδραγωγείου, αλλά η αύλακα μεταφοράς του νερού δεν έχει την στιβαρότητα του Ρωμαϊκού. Η κάλυψή του όμως είναι εξαιρετική.

Στην **Εικόνα 84** βλέπουμε το υδραγωγείο λίγο πριν εισχωρήσει στη μάντρα της περιβόλας για να πάει στη στέρνα. Ο αύλακας είναι επενδεδυμένος με κουρασάνι πάχους περίπου 2 εκατοστών. Το πλάτος του είναι περί τα 30 εκ. και το βάθος του περί τα 20 εκ. Συγκρινόμενο με του Ρωμαϊκού υδραγωγείου είναι μεγαλύτερος και μπορεί να μεταφέρει διπλάσια ποσότητα νερού. Προφανώς θα υπήρχε αυτή η ποσότητα στην πηγή Πικέρι και ίσως προς τον Αύγουστο να λιγόστευε.

Στην **Εικόνα 85** βλέπουμε την κάλυψη του αύλακα με μεγάλες πλάκες. Οι αρμοί έχουν κτιστεί με μικρές πέτρες με πολλή επιμέλεια, ώστε ακόμη και σήμερα δεν μπορεί να εισχωρήσει μέσα σκόνη, λάσπη ή νερό.

Στην **Εικόνα 86** το εσωτερικό του αύλακα που οδηγεί το νερό κάτω από τον τοίχο της μάντρας του περιβολιού.

Στην **Εικόνα 87** το αυλάκι που μέσα από τη μάντρα οδηγεί το νερό στη μεγάλη στέρνα. Είναι ανοιχτό και η μια πλευρά του είναι ο τοίχος της μάντρας. Τούτο είναι προφανώς μια ένδειξη ότι η μάντρα και το υδραγωγείο είναι σύγχρονα έργα και κατ' επέκταση ότι όλη η υποδομή της περιβόλας (μάντρα, υδραγωγείο, στέρνα, κανάλια διανομής νερού, σπίτια, φύτεμα δέντρων κ.λ.π.) έγινε ως ένα έργο. Δεν είναι αυτό βέβαιο. Υπάρχουν επίσης ενδείξεις ότι το υδραγωγείο κατά την είσοδό του στην περιβόλα είχε άλλη πορεία και αργότερα κτίστηκε η μεγάλη μάντρα και διευθετήθηκε αλλιώς η είσοδος του νερού.

Εικόνα 84. Το υδραγωγείο του Ζωγράφου στο σημείο που περνάει τη μάντρα.

***Εικόνα 85.** Η κάλυψη του αύλακα με πλάκες και το επιμελημένο κτίσιμο των αρμών εξασφαλίζουν την στεγανότητα.*

***Εικόνα 86.** Το εσωτερικό του υδραγωγείου που περνάει κάτω από τον τοίχο της μάντρας και φέρνει το νερό μέσα στην περιβόλα.*

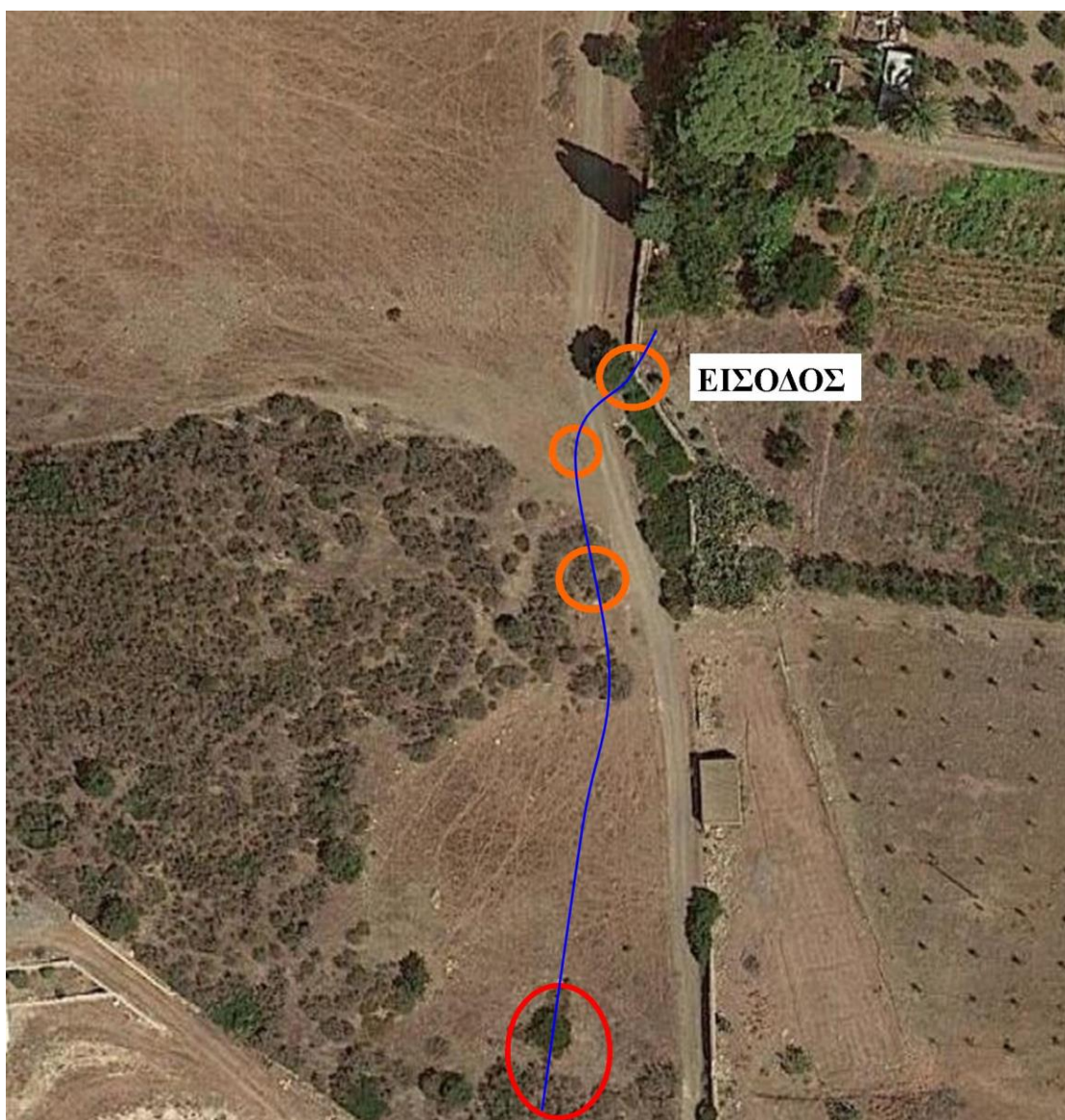

Εικόνα 87. Το αυλάκι μέσα από τη μάντρα που παραλαμβάνει το νερό και το οδηγεί στη μεγάλη στέρνα. Είναι ανοικτό και η μια του πλευρά είναι ο τοίχος της μάντρας.

Καθώς έρχεται το υδραγωγείο από το Πικέρι είναι ορατά ορισμένα τμήματά του που έχουν μετακινηθεί οι πλάκες κάλυψης μάλλον από γεωργικά μηχανήματα (**Εικόνα 88 και 89**).

Εικόνα 88. Στους κύκλους τμήματα που έχουν βουλιάξει ή σκαφτεί και έχει αποκαλυφθεί το υδραγωγείο. Το υπόλοιπο είναι αόρατο και κανείς δεν μπορεί να υποψιαστεί την ύπαρξή του.

***Εικόνα 89.** Το προς βορά τμήμα της Εικόνας 88 μέχρι το σημείο που το υδραγωγείο περνά μέσα στη μάντρα της περιβόλας του Ζωγράφου.*

Στις **Εικόνες 90, 91 και 92** βλέπουμε άριστα διατηρημένα τμήματα του υδραγωγείου καλυμμένα με χώμα σε ύψος 30 – 40 πόντων. Ενώ με πλάκες καλύπτεται πολύ καλά ο αύλακας, το τείχος του υδραγωγείου δεν έχει το πάχος, τη στιβαρότητα και σταθερότητα του Ρωμαϊκού υδραγωγείου.

Εικόνα 90. Αν και το τείχος όπου εδράζεται ο αύλακας είναι στενό και όχι σαν του ρωμαϊκού υδραγωγείου, η κάλυψη του αύλακα γίνεται με πολύ μεγάλες και παχιές πλάκες.

***Εικόνα 91.** Το εσωτερικά του αύλακα. Τα χώματα που έχουν πέσει στο βάθος του είναι κυρίως από φθορές στα σημεία έδρασης των πλακών οροφής. Αν κυλούσε νερό, τα χώματα θα είχαν παρασυρθεί. Φαίνεται λοιπόν ότι το υδραγωγείο έχει πριν πολλά χρόνια αποκοπεί από την πηγή στο Πικέρι και είναι τόσο στεγανό που δεν επιτρέπει να περάσει το νερό της βροχής.*

Εικόνα 92. Άλλο τμήμα του υδραγωγείου μισομπαζωμένο.

**ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ, ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ, ΠΡΩΤΗ
ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ, ΠΡΩΤΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ,
ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ, ΔΕΥΤΕΡΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ
ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ, ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ.**

Μέχρι τα χρόνια του Ιουστινιανού το Ρωμαϊκό πρότυπο καλλιέργειας, με όσες αλλαγές και να δέχτηκε, πρέπει να επιβίωσε, αφού η περιοχή μας ευημερούσε, όπως δείχνουν οι μεγάλες Βασιλικές της Ερμιόνης και των

Σπετσών. Όπως είδαμε είναι πιθανό το Ρωμαϊκό υδραγωγείο να βρισκόταν σε χρήση μέχρι τότε, ίσως μέχρι το 600 μ.Χ.

Μετά ο τόπος μας κατέρρευσε κατά τους δύσκολους σκοτεινούς αιώνες. Λογικά το Ρωμαϊκό υδραγωγείο πρέπει να έπαψε να λειτουργεί. Η Φραγκοκρατία και η Πρώτη Ενετοκρατία, έφεραν στον τόπο μας τα φέουδα, τη λογική του δουλοπάροικου και της αγγαρείας. Και τα φέουδα ως βάση θα είχαν τις πηγές, τα ρέματα και την εύφορη γη, αλλά όχι το επίπεδο οργάνωσης των Ρωμαϊκών επαύλεων οι οποίες αναπτύχθηκαν κυρίως σε μια εποχή ειρήνης και ασφάλειας. Τώρα παραχωρούνται ως επιβράβευση σε συνεργάτες - συμπολεμιστές των Φράγκων και των Ενετών με την υποχρέωση να θρέφουν και να έχουν έτοιμο μικρό στρατιωτικό τμήμα κυρίως ιππέων. Στη συνέχεια οι Οθωμανοί απλά έδιναν τα φέουδα σε αγάδες με την ίδια λογική των προηγούμενων κατακτητών. Κατά τη Δεύτερη Ενετοκρατία, μια προσπάθεια ανασυγκρότησης της παραγωγής στην Πελοπόννησο και στην περιοχή μας, περισσότερο για τη τροφοδοσία του Ναυπλίου με αγροτικά προϊόντα, δεν είχε ουσιαστικό αποτέλεσμα.

Από την ενετική απογραφή του 1696 έρχεται η πληροφορία, ότι η μονή των Αγίων Αναργύρων έχει μεγάλο αμπέλι στην είσοδο της Ερμιόνης (στο Καλογερικό πηγάδι, όπου και μικρό κτίσμα μοναστηριακό με πατητήρι), και ότι στο «ζευγολατειό» Ορλέντι, προς το Καταφύκι, υπάρχει μικρή αγροτική εγκατάσταση.

Για τις κλιματολογικές συνθήκες της Ερμιονίδας την περίοδο 1699 – 1705 έχουν εντοπιστεί αναφορές των υπευθύνων των αλυκών Θερμησίου σε ενετικά αρχεία:

«Για τις κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή της Ερμιονίδας, ειδικότερα, καλή πηγή αποτελούν οι επιστολές των υπεύθυνων των αλυκών του Θερμησίου. Όπως αναφέρεται στα συγκεκριμένα έγγραφα, σφοδρή κακοκαιρία σημειώθηκε το φθινόπωρο του 1699, κυρίως κατά το δεύτερο δεκαήμερο του Σεπτεμβρίου, *dal principio di questa luna*, που έβρεχε επί 12 ημέρες συνέχεια και έπνεαν δυνατοί άνεμοι *da sirocco*. Σφοδροί άνεμοι φυσούσαν και στα τέλη του Ιουνίου του επόμενου έτους.

Σύμφωνα με άλλες πηγές, ακραία καιρικά φαινόμενα παρατηρήθηκαν το 1705, όταν τον Ιούλιο, εξαιτίας της παρατεταμένης ξηρασίας, καταστράφηκε η παραγωγή στα χωριά των τεριτορίων Ναυπλίου και Άργους, όπως περιέγραφαν οι κάτοικοι: *τη ζημία άπου εσταθη της παρον χρονεας απο την αβροχηά*. Στο δεύτερο, μάλιστα, η ξηρασία συνοδεύτηκε και από την επιδρομή ακρίδων (*cavalete*). Την ανομβρία ακολούθησαν πολλές βροχές το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς, διάρκειας τριών ημερών και δύο νυχτών, που είχαν ως αποτέλεσμα την υπερχειλίση των χειμάρρων πέρα από το σύνηθες και την παράσυρση κάθε είδους ζώων στη θάλασσα.»

ΝΑΥΠΛΙΑΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΙΧ, Της Βενετίας τ' Ανάπλι, 300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής (1715 – 2015), Επιστημονικό Συμπόσιο, Ναύπλιο 9-11/10/2015, ΠΡΑΚΤΙΚΑ, ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΤΟ *TERRITORIO* ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ: Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ (ΤΕΛΗ 17ΟΥ – ΑΡΧΕΣ 18ΟΥ ΑΙ.),σελίδα 354

Οι αναφορές των υπευθύνων βέβαια δεν στερούνται σκοπιμότητας, γιατί έπρεπε να αιτιολογήσουν μειωμένη παραγωγή αλατιού, ή να καλύψουν άλλες ατασθαλίες, όπως παράνομες πωλήσεις, κλοπές, λαθρεμπόριο. Και η απόδοση των αλυκών εξαρτάται κυρίως από τα καιρικά φαινόμενα.

Έτσι η σφοδρή κακοκαιρία με βροχές επί 12 μέρες συνέχεια και με σοροκάδα Σεπτέμβριο μήνα δεν μπορεί να γίνει πιστευτή. Αυτές οι σοροκάδες συμβαίνουν μετά τις 15 Νοεμβρίου, τότε που αρχίζει η μεγάλη μεταβολή του καιρού, και πάλι οι βροχερές μέρες δεν είναι πολλές. Σεπτέμβρη δεν συμβαίνουν, σπάνια δε τον Οκτώβρη, προς το τέλος του. Επειδή η συλλογή του αλατιού γινόταν Αύγουστο και Σεπτέμβριο, οι υπεύθυνοι προφανώς μετέθεσαν τα καιρικά φαινόμενα για να δικαιολογήσουν μη καλή απόδοση των αλυκών.

Όσο για την παρατεταμένη ξηρασία του 1705 με καταστροφικές συνέπειες στην παραγωγή κατά μήνα Ιούλιο, αυτό πράγματι συμβαίνει στην Ερμιονίδα. Η δε επιδρομή ακρίδων συνέβαινε μέχρι και τη δεκαετία του 1950. Μετά από τέτοια ανομβρία είναι σύνηθες να έρχεται ένα

καταστροφικό μπουρίνι. Το 1990, μετά από δύο χρόνια ανομβρίας, είχαν αρχίσει να ξεραίνονται και τα βένια στα βουνά. Τον Αύγουστο του 1990 έβρεξε σε δύο μέρες τόσο πολύ που οι χείμαρροι παρέσυραν ό,τι εύρισκαν μπροστά τους και φανερώθηκε η κοίτη τους σε μέρη όπου από τα μπαζώματα χρόνων είχαμε ξεχάσει ότι περνούσαν ρέματα.

Αυτές οι αναφορές θυμίζουν καιρικά φαινόμενα της εποχής μας, μόνο που τότε έτρεχαν οι πηγές, ενώ σήμερα όχι.

Ο ΠΕΡΙΗΓΗΤΗΣ GELL ΣΤΗΝ ΕΡΜΙΟΝΙΑ.

Ο περιηγητής Gell σχεδίασε την περιοχή μας από τις Αδέρες περί το 1804 - 1806. Διέσχισε το οροπέδιο του Ηλιοκάστρου και κατέβηκε στην Ερμιόνη από το Τρανταφύλλι, ακολουθώντας ουσιαστικά τον σημερινό δρόμο. Στην **Εικόνα 93** το μέρος της περιγραφής από το Τρανταφύλλι μέχρι την Ερμιόνη.

198	
■. ■.	mesi. R. a road toward Potamia up a valley.
.. 17	Descend. L. across a dell, a fine fountain.
.. 17	Forest of Junipers.
.. 13	An uneven vale.
.. 5	Cultivation and trees. L. lime-kilns and several wine-presses.
.. 10	Having crossed a little plain bounded on the l. by a port, reach Kastri, the modern representative of the village of Hermione.
4	30

***Εικόνα 93.** Μια παρόμοια περιγραφή κάνει λίγο αργότερα και ο Πουκεβίλλ, είτε αντιγράφοντας τον Gell, ή πραγματικά επαληθευόντάς τον με δικό του ταξίδι στην περιοχή μας.*

Ο Gell κατηφορίζει (στο Τρανταφύλλι) μια μικρή και στενή κοιλάδα και αμέσως αριστερά του εντοπίζει μια ωραία πηγή, που σημαίνει πηγή με αρκετό και καθαρό νερό. Μήπως από τις αγριοτριανταφυλλιές που φυτρώνουν στις πηγές πήρε και το όνομα η περιοχή;

Ακολουθεί μετά από 17 λεπτά δάσος από κέδρους (βένια). Μετά μια ανώμαλη κοιλάδα. Μετά πέφτει στον Κάμπο προς το Κρόθι. Μετά από λίγο φτάνει στο Κρόθι (στη διασταύρωση του δρόμου προς Ηλιόκαστρο). Βλέπει καλλιέργειες και δέντρα παραγωγικά. Αριστερά του βλέπει ασβεστοκάμينا (ακόμη η περιοχή αυτή λέγεται Καμίνι, βλέπε και σχετικό κεφάλαιο στο βιβλίο μου η ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΜΙΟΜΙΔΑΣ) και στρίβοντας και προχωρώντας στους πρόποδες του Κροθιού (προς το γήπεδο του Ερμή) βλέπει αρκετές πρέσες σταφυλιών. Πράγματι εκεί υπήρχαν παλιά σπίτια που είχαν τα κτήματά τους προς τον κάμπο. Μάλλον δεν πρόκειται για πέτρινα μικρά αρχαία πιεστήρια, αλλά μικρά πατητήρια. Μετά διασχίζοντας την μικρή πεδιάδα (περίπου πέρασε από το κάτω μέρος της μάντρας του Λεούση), φτάνει στο Καστρί.

Έτσι μας δίνει την πληροφορία ότι στον κάτω Κάμπο της Ερμιόνης υπάρχουν το 1804 πολλά αμπέλια.

Στην **Εικόνα 94** η μοναδική απεικόνιση των Κάμπων της Ερμιόνης από τον περιηγητή Gell το 1804 - 1806.

Εικόνα 94. Εκπλήσσει η ακρίβεια του σχεδιασμού. Μόνο το Μαυρονήσι ξεχώρισε από τη στεριά ως νησί και φαίνεται η Κουβέρτα να είναι συνέχεια του όρμου της Κάπαρης.

Στην **Εικόνα 95** βλέπουμε σε λεπτομέρεια της Εικόνας 94 τον Κάμπο της Ερμιόνης.

Εικόνα 95. Στο Ηλιόκαστρο, αριστερά, πλησιάζοντας προς Τρανταφύλλι σημειώνει 4 προφανώς πυργόσπιτα και πίσω τους μάλλον 3 κτίσματα. Αυτά περίπου στο αρχαίο πηγάδι του κάμπου του Ηλιοκάστρου. Στο βάθος σημειώνει τους 4 ανεμόμυλους στον Πρώνα. Στον Κάμπο της Ερμιόνης κοντά περίπου στο Καλογερικό πηγάδι ένα πυργόσπιτο, και κοντά του 4 μεγάλα αγροτόσπιτα και δύο μικρότερα, σημάδι έντονης καλλιέργειας και

κτημάτων. Και ο μέσα Κάμπος δείχνει μια όψη «μπακλαβαδωτή» προφανώς από αμπέλια και σταροχώραφα. Το ίδιο βλέπουμε και στον κάμπο στην Κάπαρη.

Ο ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΑΣ

Ο Αντώνης Μηλιαράκης εξέδωσε το βιβλίο του «ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΝΕΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ ΚΑΙ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ» το 1886 και περιηγήθηκε την Ερμιονίδα το 1884.

Στη σελίδα 247 αναφέρεται στις εξοχικές επαύλεις στην Ακρογιαλιά που δημιουργήθηκαν από Υδραίους ως αγροτικές εγκαταστάσεις περισσότερο και όχι ως τόποι θερινής διαμονής λόγω κλίματος και κουνουπιών (**Εικόνα 96**). Οι επαύλεις δημιουργήθηκαν κοντά σε πηγές και ρέματα, όπως παλιά οι Ρωμαϊκές. Οι κάτοικοι από τότε γνώριζαν ότι υπάρχουν σε πολλές θέσεις αρχαία ερείπια κάτω από τη θάλασσα. Προφανώς στο Πλέπι η κοίτη του ρέματος να ήταν γεμάτη με λεύκες μέχρι τις εκβολές του.

Ἐξοχικαὶ ἐπαύλεις ὑπάρχουσι καὶ εἰς Πλέπι (ἄλβανιστὶ λεῦκα, αἰγείρος), θέσιν πέραν τοῦ Θερμησίου, ἔνθα πηγαὶ ὕδατος καὶ ὑδρόμυλος· ἀνατολικώτερον τούτου εἰς τὸ Μετόχιον τῆς Μονῆς τῆς Ὑδρας, ἔνθα πηγαὶ ἀσθενεῖς ὑδάτων καὶ μέγας ἐλαιών. Πρὸς Α τούτου ὡσαύτως ἕτεραι ἐπαύλεις καὶ ἡ θέσις Φουρκαριά, ἔνθα ἀγροὶ σιτοφόροι καὶ φυτεῖαι ἐσπεριδοειδῶν καὶ ἀμπέλων. Αὐτόθι δὲ καθὼς καὶ εἰς πᾶσαν τὴν παραλίαν ὑπάρχουσιν ἀρχαῖα ἐρείπια παρὰ τὴν ἀκτὴν ὑπὸ τὴν θάλασσαν. Πᾶσαι αἱ ἐπαύλεις αὗται ἀνήκουσιν εἰς πλουσίους γαιοκτήμονας τῆς ἀπέναντι κειμένης νήσου Ὑδρας· δὲν εἶνε ὁμῶς καὶ τόποι θερινῆς διαμονῆς ἕνεκα τοῦ νοσηροῦ κλίματος ἐκ τῶν λιμναζόντων καθ' ὅλην τὴν παραλίαν ὑδάτων.

Οἱ Καστριῶται ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως πεδιαδῶν καὶ ὀροπεδίων καὶ ὀμαλῶν καλλιεργησίμων ὀρεινῶν κλιτύων, ἐπεδόθησαν πρὸ χρόνων εἰς ἐλαιοφυτείας, καὶ σήμερον ἐν τῷ δήμῳ Ἑρμιόνης ὑπάρχει ὁ μεγαλύτερος, πυκνώτερος καὶ πλουσιώτερος ἐλαιὼν τῆς Ἑρμιονίδος ἀρχόμενος ἀπὸ Καστρὶ καὶ τελευτῶν μέχρι τοῦ μετοχίου τῆς Μονῆς τῆς Ὑδρας. Ὑπολογίζονται δ' ἐν τῷ δήμῳ 75,000 ἐλαιόδενδρα

Ὁ δῆμος Ἑρμιόνης εἶνε Β' τάξεως. Ἔχει κατοίκους 2047 καὶ δημότας 2218. Ἡ πρωτεύουσα αὐτοῦ προσδιωρίσθη τῷ 1866 μετὰ τὸν χωρισμὸν τοῦ χωρίου τῶν Διδύμων. Πρωτεύουσα δὲ τοῦ δήμου εἶνε τὸ

Εἰκόνα 96. Ο Μηλιαράκης παρατηρεῖ ὅτι λόγω ἐλλείψεως νεροῦ γίνεται μια μεγάλη στροφὴ πρὸς τὴν ελαιοκαλλιέργειαν.

Στὴ σελίδα 248 δίνει πληρέστερη εἰκόνα τῆς Ακρογιαλίας (**Εἰκόνα 97**). Τὸ Θερμῆσι γίνεται σταδιακὰ ὁ κύριος οικισμὸς τῆς περιοχῆς. Μιλάει καὶ γιὰ πηγές που αναβλύζουν μέσα στο ἀνατολικὸ μέρος τῆς λιμνοθάλασσας.

Συνάγεται λοιπὸν ὅτι μετὰ τὴν Ἀνεξαρτησίαν ἐπενδύσεις σὲ αγροτικὲς εγκαταστάσεις καὶ καλλιέργειες γίνονται μόνον ὅπου ὑπάρχουν πηγές καὶ ρέματα, ἐνῶ σὲ ἄλλα ἐδάφη ἐπεκτείνεται ἡ ελαιοκαλλιέργεια. Αὐτὴ ἡ

κατάσταση αλλάζει από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα με τη χρήση μεταλλικών μαγκανίων που παράγονται στην χώρα μας, κυρίως στον Πειραιά.

Χωρία πλήρη καὶ ἀνεγνωρισμένα ὁ δῆμος δὲν ἔχει· οἰκῆσεις μόνον τινὲς ὑπάρχουσι γεωργῶν. Ἐκ τούτων ἄλλοτε ἦτο τὸ κώμιον Σαμπάριζα, πέραν τῆς θέσεως Πλέπι, τὰ νῦν ἐγκαταλελειμμένον. Παρὰ τὴν παραλίαν δὲ τοῦ εἰρημένου ἀρχαίου κωμίου κατῆλθον 5 οἰκογένειαι ἐξ Ἑρμιόνης καλλιεργοῦσαι δημητριακοὺς καρποὺς καὶ κηπαῖα προϊόντα. Ἅτερον κώμιον εἶνε τὸ Θερμῆσι, οἰκούμενον ὑπὸ Βαλτετσιωτῶν ποιμένων καὶ γεωργῶν, καὶ τινων Καστριωτῶν, ἐν ὧν 114, διαρκῶς συνοικισθέντων ἐνταῦθα, ἔνθα ἐδήλωσαν γαίας. Οἱ Θερμισιώται ἀσχολοῦνται καὶ περὶ τὴν ἐλαιοφυτεῖαν. Ἐνταῦθα δὲ κεῖται καὶ ἡ ἀλυκὴ τῆς Θερμησίας, χωριζομένη τοῦ ὄρμου τῆς Δάρδζας διὰ τοῦ ἀκρωτηρίου Θερμησίου. Ἡ ἀλυκὴ αὕτη θεωρεῖται μία τῶν μεγαλειτέρων τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους· εἰς ταύτην δὲ πλὴν τοῦ θαλασσίου ὕδατος εἰσρέουσιν ἐκ τῶν ὑπερκειμένων δυτικῶς τῆς λίμνης ὀρέων καὶ πηγαὶ ὑφαλμύρων ἄλλων ὑδάτων· ἀναβλύζουσι δὲ καὶ ἐντὸς τῆς λίμνης τοιαῦτα πρὸς τὸ ἀνατολικὸν μέρος. Κατὰ τὰς γενομένας χημικὰς ἀναλύσεις τὸ ἐν Θερμησίᾳ παραγόμενον ἄλας ἐνέχει 2 1/2 ο)ο χλωριούχου καλίου, καὶ δὲν θεωρεῖται τόσον κατάλληλον πρὸς βρῶσιν⁸.

Εἰκόνα 97. Το μαγγανοπήγαδο επανέφερε στο προσκήνιο τα περιβόλια εσπεριδοειδών.

ΤΑ ΚΟΙΝΟΤΙΚΑ ΠΗΓΑΔΙΑ

Εἶναι πηγὰδια κοινόχρηστα (**Εἰκόνα 98 και 99**). Ἡ Κοινότητα τα εἶχε κάποτε φτιάξει καὶ τα συντηροῦσε, ἀλλὰ ὅλοι τα πρόσεχαν, γιατί ἦσαν για πόσιμο νερό ἀνθρώπων καὶ ζώων. Ἀν ἐπρόκειτο να πιεῖ νερό κοπάδι

,αυτό γινόταν με πολύ προσοχή σε ξεχωριστές μακρόστενες κυρίως κορίτες (καρούτες).

***Εικόνα 98.** Κοινοτικό πηγάδι. Φωτογραφία του David Harper, τον Σεπτέμβριο του 1971. Το χείλος του πηγαδιού από αρχαίους ογκόλιθους και η μπροστινή κορίτα, ρωμαϊκή ή βυζαντινή βάση κυλινδρικού ελαιοτριβείου. Η κοινόχρηστη τέστα για τους Κρανιδιώτες, μπρακάτσα για τους Ερμιονίτες, κουβάς ή κουσί για τους Υδραίους. Η Ερμιονίδα που χάσαμε.*

***Εικόνα 99.** Το ονομαστό και παμπάλαιο πηγάδι της Πικροδάφνης όπως είναι σήμερα. Μέσα έχει μισομπαζωθεί με μεγάλες πέτρες και δεν έχει νερό. Η Ερμιονίδα του σήμερα.*

Οι Ερμιονίτες σχεδόν καθημερινά έφερναν νερό με στάμνες από το Μεγαλοπήγαδο και επιπρόσθετα έπαιρναν από τη στέρνα τους, πάντα με οικονομία. Στέρνες δεν είχαν όλα τα σπίτια. Τα άλογα, μουλάρια, γαϊδούρια, τα είχαν σε στάβλο στην αυλή του σπιτιού. Πίνουν το καλοκαίρι πολύ νερό και μάλιστα καθαρό. Τα γαϊδούρια πεντακάθαρο. Συνέφερε κάποιος να τα πάει στο Μεγαλοπήγαδο ή το Καλογερικό, να πιούν νερό μπόλικο και να φέρει νερό και στο σπίτι. Αν τα βγάζανε για δουλειά τα πότιζαν στο κοντινότερο κοινοτικό πηγάδι, όταν πήγαιναν και όταν επέστρεφαν. Αν αλώνιζαν ή όργωναν τα πήγαιναν και στο ενδιαμέσο. Συνήθως υπήρχε κοινόχρηστος κουβάς στο πηγάδι, αλλά πάντα παίρνανε μαζί τους κουβά (μπρακάτσα) και τα νεότερα χρόνια το 5κιλο δοχείο από μπελντέ ήταν το καλύτερο.

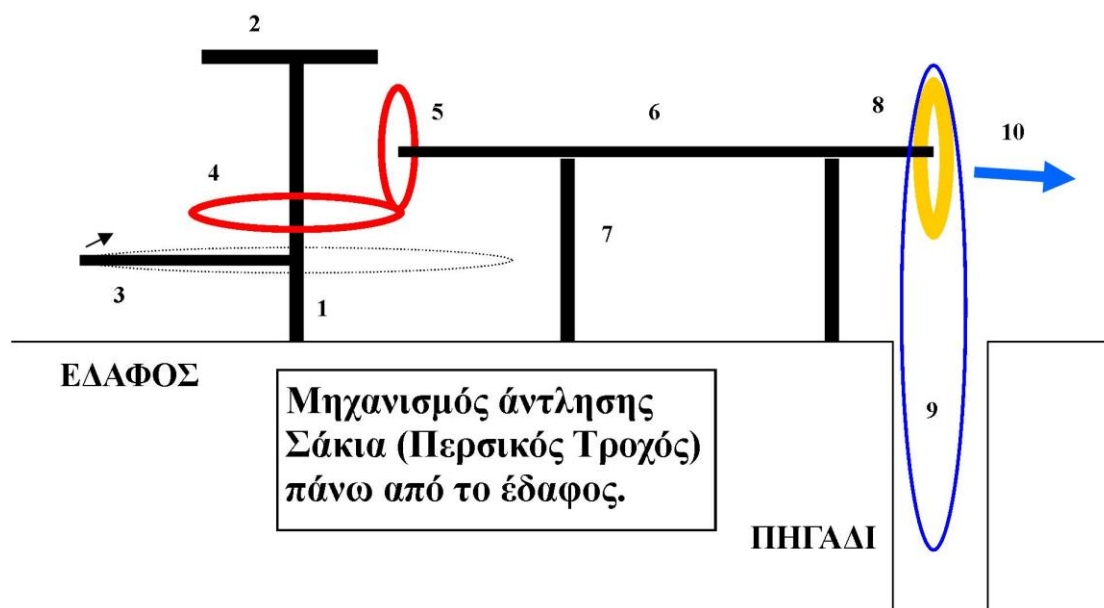
Έριχναν το νερό στην καρούτα (την γούρνα) και έπιναν τα ζα.

Για διευκόλυνση μερικά είχαν βαρούλκο με μανέλα ή γάβρια με τρία ξύλα σαν πυραμίδα και καρούλι, ή δύο ζεύγη χιαστί που στηρίζουν ένα οριζόντιο που φέρει το καρούλι (τροχαλία).

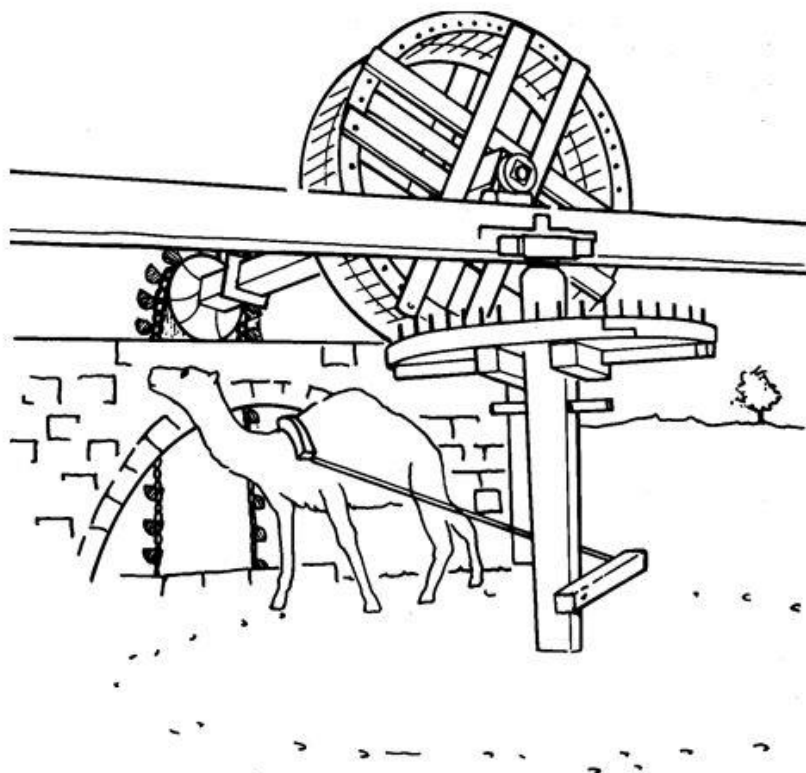
ΤΟ ΜΑΓΓΑΝΟΠΗΓΑΔΟ

Τα παλιό «μαγγάνι» ήταν ξύλινο, με μεγάλο τύμπανο για την καδένα με τα δοχεία (κουτσούμπια), με ξύλινα ή πήλινα δοχεία, με ξύλινους οδοντωτούς τροχούς. Οι τριβές ήσαν μεγάλες, η απόδοσή του μικρή, αλλά το κυριότερο ήταν η συντήρησή του, γιατί τα ξύλινα μέρη φθείρονταν εύκολα και θέλανε καλό μάστορα. Σίγουρα έχει χρησιμοποιηθεί και στα μέρη μας, ιδιαίτερα στις Ρωμαϊκές βίλλες, και στις νεότερες περιβόλες του κάμπου των Αγίων Αναργύρων και της Ακρογιαλιάς. Ήταν χειροποίητο και προσαρμοζόταν ανάλογα με το βάθος και το νερό του πηγαδιού, τη στέρνα, το έδαφος. Ονομαζόταν «Σάκια», περσική ονομασία που χάνεται στα βάθη των αιώνων και δηλώνει την άντληση με κινητήρια δύναμη τα ζα (βόδι, γαϊδούρι, μουλάρι, άλογο). Ήταν δύο τύπων:

1). Με τον οδοντωτό τροχό πάνω από το ζώο. Η όλη κατασκευή έχει το πλεονέκτημα ότι ανυψώνει το αντλούμενο νερό και αρδεύονται επικλινείς εκτάσεις στο ανάντι (ανηφορικά). Στην **Εικόνα 100** βλέπουμε μία σχηματική απεικόνισή του και στην **Εικόνα 101** μία περισσότερο πραγματική.

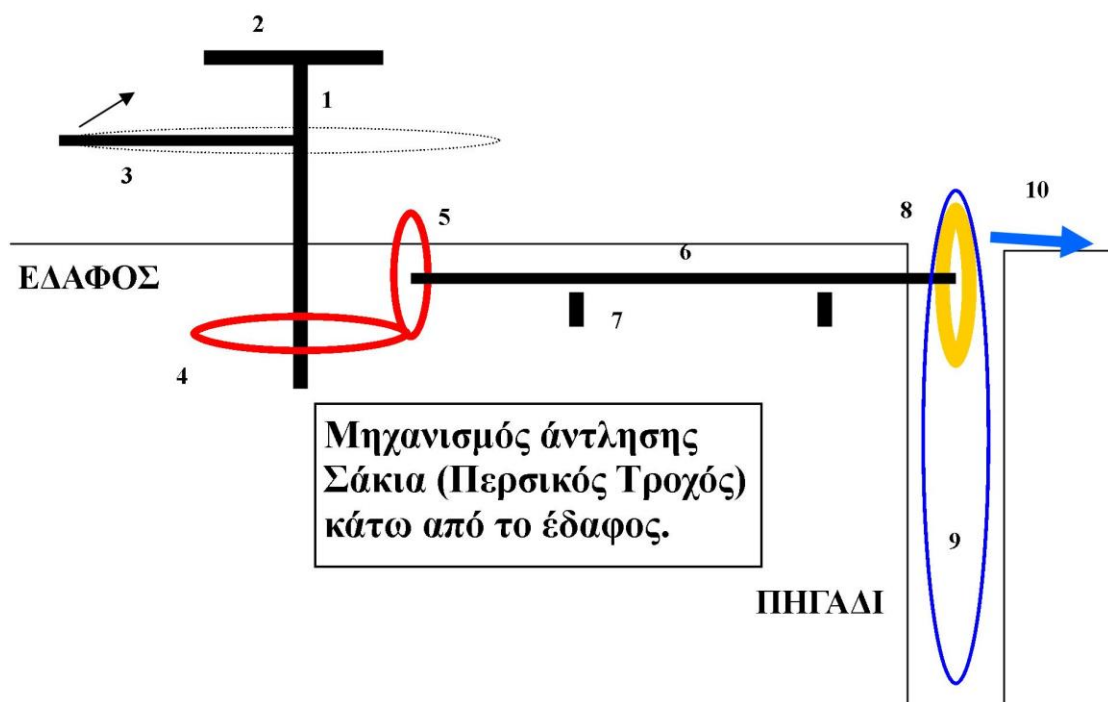
Εικόνα 100. Ένα γερό ξύλο (1) κατάλληλα μπηγμένο στο έδαφος φέρει τον κύριο οδοντωτό τροχό (4). Στο πάνω μέρος στηρίζεται σε ένα ή δύο πολύ χοντρά ξύλα (2) που στηρίζονται σε άλλα ισχυρότερα, ή σε δύο καλοκτισμένες με πέτρα στήλες. Κάτω είναι προσαρμοσμένη μία δοκός (3) όπου δένεται το ζο. Ο τροχός 4 μεταδίδει την κίνηση στον 5 που βρίσκεται στο άκρο του άξονα 6, ενώ στο άλλο άκρο βρίσκεται το τύμπανο (8) με την αλυσίδα των δοχείων (9). Ο άξονας στηρίζεται σε ξύλινα ή πέτρινα υποστυλώματα (7). Το νερό χύνεται σε μια υπερυψωμένη γούρνα (10) και πάει προς άρδευση, ή αποθηκεύεται σε στέρνα. Αν παραλείψουμε τον ζωοκίνητο τροχό 4 τότε μπορεί ο τροχός 5 να είναι κατάλληλα διαμορφωμένος με σανίδες – σκαλοπάτια, όπου «περπατάει» άνθρωπος και κινεί το τύμπανο 8 με τα δοχεία. Τότε έχουμε ανθρωποκίνητο μηχανισμό.

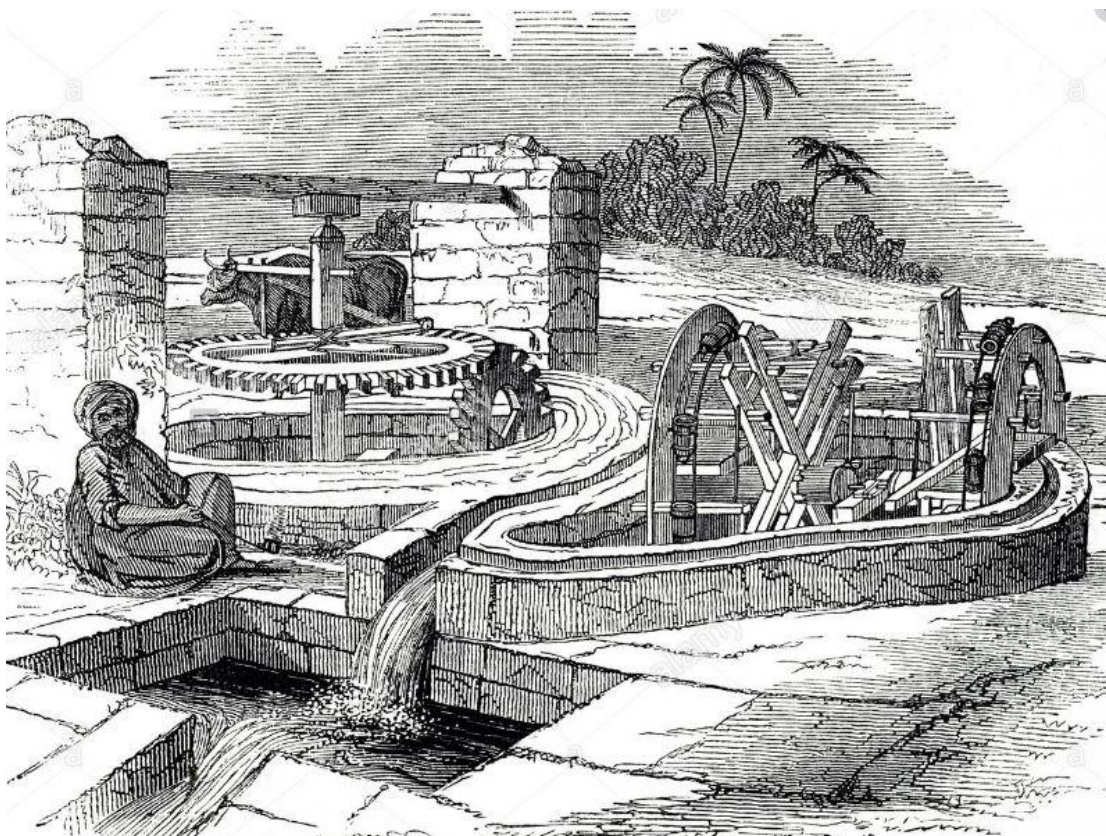
The Sakia was a type of waterwheel, which is also known as Persian wheel. It's main

Εικόνα 101. Σάκια με υπερυψωμένο μηχανισμό στην Αίγυπτο. Να σημειώσουμε ότι ως υποστήριγμα του άξονα που φέρει το τροχό και το τύμπανο με τα δοχεία χρησιμοποιείται περίτεχνο αλλά ισχυρό καμαρωτό τοιχίο.

2). Με τον οδοντωτό τροχό κάτω από το ζώο. Φαίνεται ότι ήταν πιο στιβαρή κατασκευή. Στην **Εικόνα 102** βλέπουμε μία σχηματική απεικόνισή του και στην **Εικόνα 103** μία περισσότερο πραγματική.

Εικόνα 102. Ίδια ακριβώς εξαρτήματα με άλλη διάταξη, ώστε ο άξονας 6 να βρίσκεται κάτω από το έδαφος, ώστε να μην εμποδίζει τη κίνηση του ζώου.

Εικόνα 103. Σάκια υπό το έδαφος στην Περσία.

Αληθινή επανάσταση στην άρδευση έφερε το μεταλλικό μαγγάνι. Είχε μικρές τριβές, ήταν πολύ ανθεκτική κατασκευή, και το κόστος συντήρησης πολύ μικρό. Μετά την εγκατάστασή του δεν χρειαζόταν επίβλεψη ειδικού. Όλα τα εξαρτήματα έρχονται στο κέντρο, στο στόμιο του πηγαδιού, και η περιμετρική πορεία του ζώου (αλώνι) έχει από κάτω μόνο τον αγωγό του νερού (σούγκελο). Τώρα ο μηχανισμός είναι τυποποιημένος και εφαρμόζεται σε τυποποιημένο στόμιο πηγαδιού.

Αν η λίπανση των οδόντων και των κουζινέτων γινόταν τακτικά, η κυρίως μηχανή δεν πάθαινε τίποτα. Μετά από πολλά χρόνια σάπιζαν τα δοχεία (κουτσούμπια) που ήσαν από γαλλική λαμαρίνα (γαλβανιζέ) και τα εξαρτήματα της «αλυσίδας» των κουτσουμπιών, αλλά αυτά αντικαθίσταντο εύκολα από τον περιβολάρη. Το μαγγάνι τυποποίησε και το στόμιο των πηγαδιών. Κατά κανόνα ήταν υπερυψωμένο για να μπορεί να πηγαίνει το νερό και σε εδάφη επικλινή.

Η κατασκευή μαγγανιών στον Πειραιά άρχισε περί το 1850. Ήταν η κυρίαρχη τεχνολογία στους κάμπους της Ερμιόνης μέχρι τη δεκαετία του 1930 και σε αυτήν οφείλουμε τα θαυμάσια περιβόλια μας. Προφανώς πριν το 1850 χρησιμοποιούντο ξύλινα μαγγάνια (σάκιες).

Παρακάτω η περιγραφή, τρόπον τινά διαφήμιση, του μαγγανιού το 1872, από το βιβλίο του ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ, έκδ. 1872, παρμένο το απόσπασμα από άρθρο του εκπαιδευτικού Γιάννη Δ. Λύρα (**Εικόνα 104**).

Σημείωση: Η οκά = 1282 γραμμάρια = 1.282 κιλά. Η δραχμή του 1872 είναι η του ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α΄, βάρος 5 γραμμαρίων με 83.5 % άργυρο.

Δια τῆς μηχανῆς ταύτης ὁλόκληρὸς ἡ δύναμις τοῦ ἵππου δαπνάνεται πρὸς ἀντλήσιν ὕδατος. Το βᾶθος τοῦ φρέατος, ἡ χωρητικότης των κάδων, ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν, καὶ ἡ δύναμις τοῦ ἵππου, τὰ πάντα υπολογίσθησαν καὶ ἐσχετίσθησαν μετ' ἀκριβείας μαθηματικῆς ὡς ὁ εἰς τὸ τέλος τοῦ ἀριθριδίου τούτου πίναξ διαλαμβάνει.

Ἰδοὺ δὲ καὶ μικρὰ τὰς περιληπτικῆς τοῦ τρόπου καθ' ὃν κινεῖται καὶ ἐνεργεῖ ἡ Νορία.

Ἵππος μετρίως δυνάμειος, ἀλλ' υγιής, ἀνέτως κινεῖ αὐτήν, ποιῶν ἀνὰ παν λεπτὸν τῆς ὥρας τέσσαρας στροφάς, ἥτοι διακοσίας τεσσαράκοντα στροφάς εἰς ἐκάστην ὥραν. Περιστρεφόμενος δὲ περὶ τὴν μηχανὴν ὁ ἵππος μεταδίδει διὰ τοῦ μοχλοῦ τὴν περιστροφικὴν κίνησιν εἰς τὸν κάθετον ἄξονα καὶ εἰς τὸν ἐπ' αὐτοῦ κωνικὸν ὀδοντωτὸ τροχόν, οὗτινος οἱ ὀδόντες συμπλεκόμενοι μετὰ των ὀδόντων ἐτέρου τροχοῦ κειμένου ἐπὶ τοῦ ὀριζοντίου ἄξονος, μεταδίδουσι καὶ εἰς αὐτὸν τὴν περιστροφικὴν κίνησιν. Ἐπὶ τοῦ ἄξονος τούτου καίται τὸ τύμπανον τὸ ὁποῖον στρεφόμενον συμπαρασύρει τὴν ἀλυσσον τὴν φέρουσαν τοὺς κάδους, οἵτινες πλήρεις ὕδατος ἅμα ἀνέλθωσιν εἰς τὸ ἀνωτάτον σημεῖον ἐκκενοῦνται ἐντὸς των ἐπτά κοιλότητων τοῦ τύμπανου, καὶ ἐξ αὐτῶν, δι' ὧν καιμένων ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς πλακός, ἐξέρχεται τὸ ὕδωρ καὶ χύνεται ἐντὸς λεκάνης, ἐκείθεν δὲ διὰ πηλίνων σωλίνων, ἢ κτιστῶν αὐλάκων μετοχεύεται εἰς τὴν δεξαμενὴν.

Οἱ κάδοι εἰσὶ κατασκευασμένοι ἐκ χονδροῦ ἐλάσματος ψευδαργύρου (τζίγκου), φέρουσιν δὲ πάντες περὶ τὸ στόμιον αὐτῶν, εἰς τὰς δύο πλευράς, καὶ εἰς τὸν πυθμένα λωρίδα σιδηροῦ ἐλάσματος διὰ περισσότεραν στερεότητα. Εἰς τὸν πυθμένα ἐκάστου κάδου ὑπάρχουσι δύο μικραὶ οπαὶ δι' ὧν ἐξέρχεται ὁ περιεχόμενος ἐντὸς αὐτοῦ αἶρ ὅταν οὗτος βυθίζεται ἐν τῷ ὕδατι ὅπως πληρωθῇ, ἀνερχόμενων δὲ των κάδων, οἵτινες συνδέονται δι' ἰσχυρὰς ἀλύσσου ἐκ σφυρηλάτου σιδήρου, τὸ ὕδωρ ῥεεῖ διὰ των δύο τούτων ὧν ἀπὸ τοῦ ἐνὸς κάδου ἐντὸς τοῦ ἀμέσως κάτωθεν τούτου κειμένου, ὥστε πάντες οἱ ἀνερχόμενοι κάδοι εἰσὶ πλήρεις ὕδατος, πάντες δὲ οἱ κατερχόμενοι κενοί.

Πάντα τὰ προστριβόμενα μέρη τῆς μηχανῆς Νορίας εἰσὶ κατασκευασμένα διὰ τορνευμένου σφυρηλάτου σιδήρου καὶ ορειχάλκου, καὶ ἐπομένως δὲν ὑπόκεινται εἰς τὴν ἐκ τῆς προστριβῆς φθοράν' ἀρκεῖ τὰ μέρη ταῦτα νὰ ἀλείφωσιν δι' ἐλαίου ἢ λίπους' ὅπερ εἶναι φόρος ἐλάχιστος καὶ συνήθης πρὸς συντήρησιν πάσης ἐνεργοῦσης μηχανῆς.

Ἐν τῷ ἐργοστασίῳ τοῦ κυρίου Βασιλειάδου εὐρίσκονται δύο μεγέθη τῆς Νορίας. Ἐκ τούτων αἱ μὲν τοῦ πρώτου μεγέθους τιμῶνται δραχμὰς 875 ἀνευ των κάδων, ὡς ἐκάστος τιμάται δρ. 6,50 μετὰ τῆς δεούσης αὐτοῖς σιδηρᾶς ἀλύσσου. Αἱ δὲ τοῦ δευτέρου μεγέθους τιμῶνται δραχ. 600 καὶ ἐκάστος κάδος αὐτῶν μετὰ τῆς ἀλύσσου δρ. 5,50 καὶ κινούνται δι' ἐνὸς ὄνου.

Ὁ κάτωθεν πίναξ δεικνύει τὸ ποσὸν τοῦ ἀντλούμενου καθ' ἐκάστην ὥραν ὕδατος ἀναλόγως τοῦ βάθους τοῦ φρέατος, τῆς χωρητικότητος των κάδων καὶ τοῦ μεγέθους τῆς μηχανῆς. Ἐξ ἰδίας δὲ ἀντιλήψεως ἐβεβαιώθην καὶ πληροφορῶ πάντα ἐνδιαφερόμενον, ὅτι οἱ σημειούμενοι ἀριθμοὶ εἶναι ἀκριβεῖς.

ΝΟΡΙΑ Α' ΜΕΓΕΘΟΥΣ ΔΡ. 875				ΝΟΡΙΑ Β' ΜΕΓΕΘΟΥΣ ΔΡ. 600			
Βᾶθος φρέατος	Ποσὸν ἀντλ. ὕδατος δι' ἐνὸς ἵππου ἐκάστην ὥραν.	Ποσὸν ἀπαιτούμενων κάδων.	Χωρητικότης κάδων.	Βᾶθος φρέατος	Ποσὸν ἀντλ. ὕδατος δι' ἐνὸς ἵππου ἐκάστην ὥραν.	Ποσὸν ἀπαιτούμενων κάδων.	Χωρητικότης κάδων.
Μέτρα	Οκάδες		Οκάδες	Μέτρα	Οκάδες		Οκάδες
4	20,100	24	16	4	15,000	30	12
6	13,300	32	10	6	10,000	40	8
8	10,000	42	8	8	7,000	52	6
10	8,000	50	6	10	6,000	63	5
12	6,700	60	5	12	5,000	72	4
14	5,700	68	4	14	4,250	86	3

Εἰκόνα 104. Τα μαγγάνια ἦταν ἀρκετὰ τυποποιημένα γιὰ νὰ ταιριάζουν στὶς ἐιδικὲς ἀπαιτήσεις κάθε περιβολιοῦ.

Ἀπὸ ἀποψη ἐπένδυσης δὲν ἦταν τὸ μαγγάνι πολὺ ἀκριβὸ οὔτε ἡ μεταφορὰ τοῦ ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ σὲ Ερμιόνη. Πολὺ ἀκριβότερο ἦταν νὰ

ανοίξεις πηγάδι βάθους 12 μέτρων με στόμιο περίπου 3 μ. X 1.7 μ. και από τη μέση και κάτω να ανοίξεις δύο καμαρωτές αντικριστές γαλαρίες βάθους τουλάχιστον 2 μέτρων στις μεγάλες πλευρές. Σκοπός να αυξηθεί η χωρητικότητα. Ο πυθμένας (πάτος) είχε ελάχιστο εμβαδόν $3 \times 1.7 + 2 \times 3 + 2 \times 3 = 17$ τ.μ. και κατά τον Αύγουστο σε μια μέρα έπιανε νερό σε ύψος 4 μ. Άρα $17 \times 4 = 68$ κ.μ. νερό. Με χωμάτινα αυλάκια πότιζες με αυτό το νερό 34 δέντρα την ημέρα. Τα πότιζες ανά 15 μέρες. Άρα μπορούσε να έχεις $34 \times 15 =$ περί τα 600 δέντρα εσπεριδοειδών. Αυτό ήταν ένα μεγάλο περιβόλι με αρκετό εισόδημα, γιατί παλιά τα εσπεριδοειδή και μάλιστα τα λεμόνια ήσαν πολύ ακριβά. Οι μανταρινιές και οι πορτοκαλιές ήσαν τεράστια δέντρα που το καθένα «κατέβαζε» 150 κιλά, ενώ η δίφορη λεμονιά πάνω από 300 κιλά το χρόνο. Για περισσότερα δέντρα χρειαζόταν δεύτερο μαγγανοπήγαδο. Σε μερικά πηγάδια, αν εύρισκαν σημαντικές φλέβες νερού, τις ακολουθούσαν σκάβοντας καμαρωτά τούνελ για να αυξήσουν τη ροή και τη χωρητικότητα. Άρα το πηγάδι δεν είναι το τι βλέπουμε πάνω, αλλά αυτό που βλέπουμε από τον πάτο του.

Για να κτιστεί χρειάζονταν περίπου 300 τόνοι καλή πέτρα, φερμένη από κάποια απόσταση. Αυτό μεταφράζεται σε 3000 φορτώματα με μουλάρι, ή περί τα 300 δρομολόγια με κάρο. (**Εικόνα 105**).

***Εικόνα 105.** Το ανακαινισμένο μεγάλο πηγάδι της Ακρογιαλιάς. Έχει μεγάλες στοές που κατεβαίνεις με σκαλάκια.*

Παλιά, ακόμη και τον Αύγουστο, κάτω από τα 6 μέτρα εύρισκες νερό. Μόνο οι ηρωικοί πηγαδάδες γνώριζαν τι τραβούσαν από κει και κάτω. Φυσικά και ο (μελλοντικός) περιβολάρης που πρώτα έμπαινε στο έξοδο του πηγαδιού, στην αγωνία αν θα βρει νερό και πόσο, για να αγοράσει το κατάλληλο μαγγάνι και να φυτέψει στη συνέχεια. Δηλαδή μέχρι να πάρει την πρώτη μικρή συγκομιδή ξόδευε συνέχεια.

Νόρια λέγανε στην Ανατολή, Αίγυπτο, Συρία, Μεσοποταμία, τις μεγάλες ξύλινες ρόδες με πήλινα συνήθως δοχεία που έπαιρναν το νερό του ποταμού και το ανύψωναν ακόμη και πάνω από 20 μέτρα για να ποτίσουν χρησιμοποιώντας τη δύναμη του νερού. Δηλαδή στα άκρο ενός οριζόντιου άξονα ήταν προσαρμοσμένη μία μικρή φτερωτή και στο άλλο η ρόδα με την αλυσίδα των κουτσουμπιών. Η φτερωτή κινείτο από το ρέμα του νερού σε ένα αυλάκι και με τη σειρά της κινούσε τη μεγάλη ρόδα που τα δοχεία της βουτούσαν στο ποτάμι και έχυναν το νερό τους ψηλά σε μια γούρνα. Κινητήριοις δύναμεις το νερό.

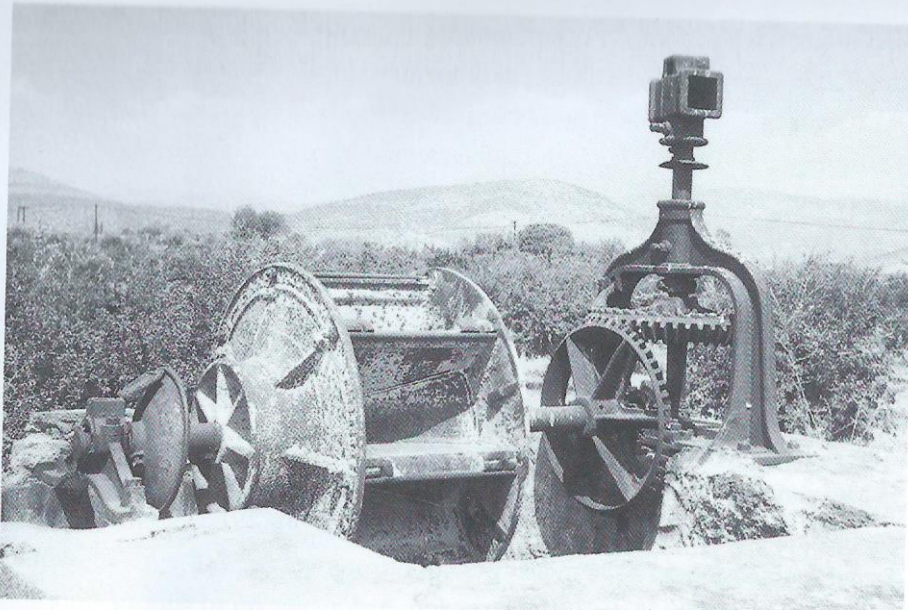
Το μαγγάνι λοιπόν είναι Σάκια αλλά στις Πειραιώτικες βιομηχανίες κατασκευής επικράτησε η ονομασία Νόρια. Στη Σάμο το μαγγάνι το λένε «ο σακκιές», και στην Κρήτη, ιδιαίτερα στο Λασιίθι, «ο σακιές». Στην Ερμιόνη δεν άκουσα αυτές τις ονομασίες που έπρεπε να ήσαν γνωστές στους παππούδες μας αλλά όχι σε χρήση. Μαγγάνι, μαγγανοπήγαδο ήσαν σε χρήση, ενώ μάγγανο λέγανε το βαρούλκο το σιδερένιο με το χερούλι.

Και ορισμένα από το Μαγγανοπήγαδο στο περιβόλι του παππού μου μπαρμπα Βασίλη Κανέλλη. Ο παππούς μου που ήταν σφουγγαράς δεν μπορούσε να θρέφει άλογο και γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1920 αγόρασε και τοποθέτησε μία από τις πρώτες μηχανές (πανάκριβες τότε) στον κάμπο των Αγίων Αναργύρων, Peter, έξη ίππων. **(Εικόνα 106).**

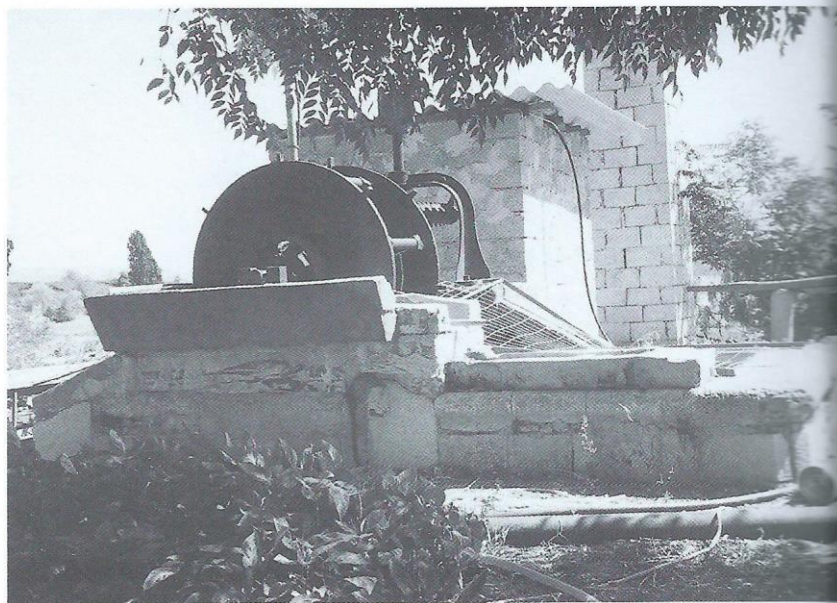
Εικόνα 106. Μηχανή PETER του 1930.

Το νερό του πηγαδιού ήταν μεσιακό με τον μπάρμπα Δημήτρη τον Κόντο ο οποίος χρησιμοποιούσε το μαγγάνι μέχρι μέσα δεκαετίας 1960 με δικό του άλογο **(Εικόνα 107 και 108)**. Έπαιρναν το νερό τρεις μέρες ο ένας και τρεις ο άλλος, ενώ ο μπαρμπα Δημήτρης είχε και δεύτερο μικρό πηγάδι δυτικά του περιβολιού του.

Φωτ. η. 4. Το μαγγάνι στο περιβόλι του Δημήτρη Κόντου. Φαίνεται ωραία ο μηχανισμός του τυμπάνου και του ακτινωτού στομίου εκροής του νερού στη μαντεμένια γούρνα.

Εικόνα 107. Το μαγγάνι στο δυτικό μικρό πηγάδι του μπαρμπα Δημήτρη Κόντου του 1897. (Περισσότερα στο βιβλίο μου *Η ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΜΙΟΝΙΔΑΣ*).

Φωτ. η. 3. Το μαγκάνι του περιβολιού του Ζωγράφου. Είναι από τα πιο παλιά της Ερμιονίδας. Το στόμιο του πηγαδιού και η πετρώκτιστη στήλη που ορθώνεται στο βάθος, μαζί με την εξαιρετική δουλειά που έκαναν οι τεχνίτες στην κατασκευή όλων των έργων διακλάδωσης του νερού.

Εικόνα 108. Το μαγγάνι στην περιβόλα του Ζωγράφου, ίσως από τα παλαιότερα της Ερμιονίδας.

Το πρόβλημα στη λειτουργία του δεν είναι μόνο η κόπωση και το «τεμπέλιασμα» του αλόγου. Πρέπει να πιάνουν καλά οι οπλές του στο χώμα. Αν γλίστραγε, ο μηχανισμός κινείτο ανάποδα λόγω του βάρους των γεμάτων κουτσουμπιών και το άλογο θα σερνόταν ανάποδα. Γι' αυτό υπήρχε η καστάνια στα πάνω ελεύθερα δόντια του γραναζιού. Αν έκανε ελάχιστα προς τα πίσω ο μηχανισμός η καστάνια αμέσως τον σταματούσε. Έτσι ο κύκλος που έκανε το άλογο (αλώνι) ήταν συμπαγές χώμα, ποτέ πλακόστρωτο. Αν ο μηχανισμός ήταν βαρύς, δηλαδή μεγάλο βάθος πηγαδιού, μεγάλα και πολλά κουτσούμπια, τότε αύξανε η περίμετρος του αλωνιού, του κύκλου δηλαδή που έκανε το άλογο και

αυτό γινότανε αυξάνοντας το μήκος της αντένας. Τίμημα βέβαια λιγότερο νερό.

Για το μεγάλο μαγγάνι πάντα χρησιμοποιείτο άλογο ή μουλάρι. Για τα μικρά και με μικρό βάθος πηγαδιού, μπορούσε και το γαϊδούρι, αλλά για λίγο χρόνο και με δυσκολία. Κάποτε ο παππούς μου έξεψε, λόγω βλάβης της μηχανής Peter, τη «Μαλάμω» το μεγαλόσωμο κυπριώτικο γαϊδούρι που είχε, παρασυρμένος από τη δύναμη και τη ζωντάνια του. Από τον ιδρώτα και τη κόπωση το ζο πιάστηκε και έπαψε να τρέχει.

Ιούλιο και Αύγουστο λιγόστευε το νερό. Έπιανε την ημέρα περί τα 4 μέτρα ύψος. Έβαζε ο μπάρμπα Δημήτρης, το άλογο σούρπα για δύο ώρες και μετά άλλες δύο, όταν έγερνε ο ήλιος. Τα φάλαρα που έβαζε στα μάτια του αλόγου, για να μη ζαλίζεται και να μη τρομάζει, τα κρεμούσε πάντα στην απέναντι μεγάλη πορτοκαλιά μας. Εκεί έμειναν αργότερα σαν ενθύμιο μέχρι που λιώσανε.

Συνήθως κάποιος καθότανε κοντά για να πετάει πέτρες στο άλογο για να βηματίζει γρήγορα. Επειδή τότε ποτίζαμε με χωμάτινα αυλάκια το περισσότερο νερό τα έπινε το χώμα. Για να φτάσει σε δέντρα που ήσαν 200 μέτρα μακριά από το πηγάδι, έπρεπε το άλογο να βηματίζει γρήγορα για να βγαίνει πολύ νερό. Το πρωί, λίγο πριν βγει ο ήλιος, μέσα στις μυρουδιές του περιβολιού, οι ήχοι του μαγγανοπήγαδου, του αλόγου, του νερού, οι μπουρμπουλήθρες που ηχούσαν στο σούγκελο, ήταν μαγεία. Όποιος έχει ζήσει το μαγγανοπήγαδο και το παλιό περιβόλι ξέρει. Δυστυχώς η μαγεία δεν περιγράφεται. Πόσο μάλλον αν το περιβόλι είχε και στέρνα με χρυσόψαρα.

Από τη δεκαετία του 1920 άρχισαν να έρχονται οι πρώτες μηχανές άντλησης με κεντρόφυγκα. Η μηχανή έδινε από ένα τύμπανο με λουρί κίνηση στη κεντρόφυγκα που ήταν χαμηλότερα, η οποία αναρροφούσε το νερό από μια σωλήνα κάθετη στο πηγάδι, που στο βυθισμένο άκρο της είχε το «ποτήρι». Η κεντρόφυγκα δεν μπορούσε να τραβήξει νερό κάτω από τα 10 μέτρα.

Τόσο το μαγγάνι όσο και η μηχανή με την κεντρόφυγκα χρησιμοποιούνταν σε πηγάδια με βάθος όχι πάνω από 15 μέτρα. Με τις

τεχνολογίες αυτές αυξήθηκε ο αριθμός των πηγαδιών κατά πολύ, λιγότευε το νερό στα γειτονικά πηγάδια, αλλά η ποιότητα ήταν καλή. Αντλούσαν χωρίς να το επιδιώκουν συνειδητά, αλλά περιοριζόμενοι από την τεχνολογία, μικρές ποσότητες υπόγειου νερού χωρίς να επηρεάζουν τον υδροφόρο ορίζοντα. Με τις γεωτρήσεις επήλθε σύντομα η καταστροφή.

Αρκετά περιβόλια είχαν κτιστές δεξαμενές αποθήκευσης νερού (στέρνες). Οι μεγαλύτερες βρίσκονταν στις περιβόλες Βούλγαρη και Ζωγράφου χωρητικότητας περί τα 500 κ.μ. η κάθε μία. Οι άλλες ήσαν κατά πολύ μικρότερες. Σχεδόν όλες είχαν χρυσόψαρα, κοπάδι ολόκληρο, και οι μεγάλες και άλλα μεγαλύτερα ψάρια. Ήταν μαγεία, δυστυχώς και θανάσιμη παγίδα για τα μικρά παιδιά. Αυτό που άκουγες κάθε τόσο στα περιβόλια με στέρνα: «Πού είσαι βρε; Μη πας στη στέρνα γιατί θα σε λυκώσω στο ξύλο!», ή κάθε τόσο «Μακριά από τη στέρνα!». Ποιος άκουγε όμως, που τρέχαμε όλοι να χαζέψουμε τα χρυσόψαρα και να πιάσουμε κανένα για να το βάλουμε στο σπίτι στη γυάλα;

Η χρησιμότητα της στέρνας:

1). Να συγκεντρώνει το νερό από πηγή όλο το 24ωρο. Αλλιώς θα πήγαινε χαμένο. Ιδιαίτερα τον Αύγουστο, η πηγή είχε πολύ μικρή ροή και δεν μπορούσες να ποτίσεις, γιατί το νερό το πίνανε όλο τα χωμάτινα αυλάκια.

2). Αν το μαγγανοπήγαδο ήταν μικρό και το ζώο αδύναμο, πάλι η παροχή ήταν μικρή για πότισμα και το νερό έπρεπε να αποθηκευτεί.

3). Το πότισμα κατά τη λειτουργία του μαγγανιού απαιτούσε να είναι ένας στα δέντρα και ένας να «κεντρίζει» το άλογο. Αντίθετα το πότισμα από τη στέρνα απαιτούσε ένα μόνο άτομο.

4). Το πηγάδι μαζεύει νερό όταν το αδειάζεις. Όσο συχνότερα το αδειάζεις, τόσο περισσότερο νερό παίρνεις και σε αυτό βοηθάει πολύ η στέρνα.

5). Το κατευθείαν πότισμα από το μαγγάνι γινόταν δύο ώρες πρωί και δύο προς το βράδυ. Άρα σε ήθελε κάθε μέρα στο περιβόλι.

6). Αν πότιζες από τη στέρνα είχες 4 μεγάλα πλεονεκτήματα: Η παροχή ήταν πολύ μεγάλη και πότιζες πολύ γρήγορα. Μπορούσε να ποτίσει και ένα μικρό παιδί, αφού δεν υπήρχε η έγνοια του μαγγανιού και του αλόγου. Το πολύ νερό, λόγω ταχύτητας, πήγαινε στα δέντρα και δεν σπαταλιόταν στα χωμάτινα αυλάκια. Πότιζες όποτε ήθελες, ανάλογα και με τις άλλες ασχολίες σου.

Και λίγα για τη λειτουργία της Peter.

Όνειρο ήταν για τους μικρούς να μάθουν και να λειτουργούν τη μηχανή του περιβολιού τους. Το 1961 σε ηλικία 10 χρονών είχα μάθει και λειτουργούσα τη μηχανή, χωρίς να κατανοώ τη λειτουργία της, άλλωστε δεν θυμάμαι και περιβολάρη παλιό να την κατανοούσε.

Η Peter είχε έναν όρθιο κορμό μέσα στον οποίο δούλευε το πιστόνι. Στην κορυφή ήταν η πυρόφουσκα βιδωμένη με τρεις βίδες στο σώμα και πάνω της βίδωνε η πυροκεφαλή, η οποία από μέσα είχε ένα μακρύ κενό χώρο και δίπλα της μια θέση όπου βάζαμε το καμινέτο. Είχε δύο μεγάλες ακτινωτές ρόδες. Η μία ήταν για να την βάζεις μπρος και η άλλη έφερε ένα ξύλινο τύμπανο που έπιανε ο ιμάντας που κινούσε την κεντρόφυγκα. Στη μία ρόδα ήταν προσαρμοσμένη η αντλία λαδιού που είχε στο άκρο ροδάκι μεταλλικό και έπαιρνε κίνηση από ένα έκκεντρο δακτύλιο γύρω από τον άξονα που συνέδεε τις ρόδες και δίπλα μία παρόμοια μικρότερη αντλία που έστελνε το πετρέλαιο στο μπεκ που ήταν βιδωμένο στον θάλαμο καύσης. Πάνω σε αυτή την αντλία ήταν ένας απλός μηχανισμός, μια βίδα, από όπου ρύθμιζες τις στροφές της μηχανής. Υπήρχε δοχείο πετρελαίου και λαδιού, ενώ ένας μικρός σωλήνας έπαιρνε νερό από τον αγωγό εξόδου της κεντρόφυγκας και το έφερνε στο σώμα της μηχανής για να ψύχεται.

Η κεντρόφυγκα ήταν περί τα 3 μέτρα πιο χαμηλά από τη μηχανή και έπαιρνε κίνηση από τον ιμάντα του τυμπάνου. Είχε έναν σωλήνα κάθετο στο πηγάδι από τον οποίο αναρροφούσε το νερό και έναν κάθετο σωλήνα που το έφερνε πάνω για να ποτίζουμε. Επειδή δεν ανέβαζε νερό, αν ο μηχανισμός της είχε πάρει αέρα, είχαμε ένα βαρέλι γεμάτο πάνω στο πηγάδι, και με λάστιχο δίναμε νερό στην κεντρόφυγκα για να φύγουν οι φυσαλίδες του αέρα. Για να μην επιστρέφει το νερό πίσω στο πηγάδι,

όταν σταματούσε η μηχανή, με αποτέλεσμα να παίρνει αέρα η κεντρόφυγκα, στο κάτω μέρος ο αγωγός αναρρόφησης είχε μία απλή βαλβίδα από ένα κυκλικό λάστιχο σαν τάπα. Τον μηχανισμό τον λέγαμε «ποτήρι». Άμα λειτουργούσε η μηχανή, το νερό άνοιγε το λάστιχο και περνούσε. Αν σταματούσε, το βάρος του νερού στον αγωγό σφράγιζε το λάστιχο και έτσι δεν κατέβαινε το νερό και δεν έπιανε η κεντρόφυγκα αέρα.

Δέκα χρονών με τα πόδια και ξυπόλητος πήγαινα στο περιβόλι. Μια ώρα έκανα, έβαζα τη μηχανή μπρος, τι μηχανή, θηρίο ήτανε, και πότιζα.

Δεν καταλάβαινα τίποτα από τη λειτουργία της, ούτε καν υποψιαζόμουν, όπως σήμερα που λειτουργούμε το κινητό μας άνετα αλλά δεν έχουμε ιδέα για την εσωτερική του λειτουργία. Η διαφορά είναι στο ότι οι μηχανές οι παλιές, σκότωναν και φυσικά δεν ήσαν για παιδιά. Αλλά έτσι ήταν η ζωή τότε.

Οδηγίες:

1. Συμπληρώνουμε πετρέλαιο και λάδι στα δοχεία.
2. Ανοίγουμε μια τάπα στη βάση του σώματος της μηχανής, βγαίνουν τα καμένα λάδια και μετά την βιδώνουμε καλά.
3. Στην εσωτερική επιφάνεια του ιμάντα απλώνουμε με την παλάμη τριμμένο ρετσίνι, από αυτό που κάναμε τα φούσια, για να πιάνει καλά ο ιμάντας στο τύμπανο και να μη γλιστράει.
4. Προετοιμασία καμινέτου. Καθαρίζουμε με την ειδική βελόνα το μπεκ του. Βάζουμε πετρέλαιο. Τρομπάρουμε καλά αέρα.
5. Ξεβίδωμα πυροκεφαλής. Με ένα τριβέλι καθάρισμα της κάπνας που έπιανε ο κενός της χώρος. Αν ήταν με κάπνα, η μηχανή δεν έπαιρνε μπρος. Βίδωμα και καλό σφίξιμο της πυροκεφαλής.
6. Κάθε 5 ποτίσματα ξεβίδωμα της πυρόφουσкас και καθάρισμα.
7. Ξεβίδωμα του μπεκ πετρελαίου και καλό καθάρισμα του διασκορπιστήρα του και του φίλτρου του. Συναρμολόγηση και επανατοποθέτηση. Αυτό κάθε 5 περίπου ποτίσματα.
8. Έλεγχος της κεντρόφυγκας μήπως είχε πιάσει αέρα. Με το νερό από το βαρέλι διώξιμο του αέρα. Γράσο στους δύο γρασαδόρους που είχε για τα κουζινέτα της.

9. Άναμμα του καμινέτου και τοποθέτηση στη βάση του, ώστε να κτυπάει την πυροκεφαλή μέχρι αυτή να κοκκινίσει καλά.

10. Όταν αυτή είχε κοκκινίσει, τρομπάρισμα από μια χειρολαβή λαδιού. Μετά απομάκρυνση του καμινέτου, από μια άλλη χειρολαβή τρομπάρισμα πετρελαίου γρήγορα, πιάσιμο της ρόδας από το μικρό χερούλι στην περιφέρειά της, μία κίνηση της ρόδας προς τα εμπρός. Στη μισή κίνηση κλώτσαγε η μηχανή προς τα πίσω. Εσύ με όλη τη δύναμη σταματούσες τη ρόδα και με όλη τη δύναμη ξανά μπροστά. Τότε έπαιρνε με δυσκολία την πρώτη στροφή, εύκολα τη δεύτερη και μετά άφηνες το χερούλι. Η μηχανή άναβε και επειδή είχε πάρει αρκετό πετρέλαιο, έπαιρνε για 10 δευτερόλεπτα πολλές στροφές, τρανταζότανε όλο το πηγάδι και μετά έπεφτε στο ρελαντί. Την άφηνες έτσι για 5 λεπτά να ζεσταθεί και μετά ρύθμιζες τις στροφές στο κανονικό και πήγαινες να ποτίσεις. Αλλοίμονο αν δεν ασφάλιζες καλά τον ρεγουλατόρο. Ξαφνικά ξέσφιγγε και εκεί που πότιζες, άκουγες τη μηχανή να παίρνει όλες τις στροφές και τότε κουνιόταν όλο το περιβόλι. Έτρεχα σαν τρελός να την σταματήσω, το καμαράκι της μηχανής και το πηγάδι χοροπηδούσαν, και μέσα σε αυτή την κόλαση ένα παιδί. Έτσι ήταν τότε όλα τα παιδιά.

11. Δεν έπαιρνε πάντα με το πρώτο η μηχανή, μερικές μέρες δεν έπαιρνε ούτε μετά από πολλές προσπάθειες. Το 1961 ήδη είχε πάνω από 30 χρόνια λειτουργίας. Τα σπειρώματα της πυροκεφαλής είχαν φθαρεί και κατά το ξεκίνημά της έβγαιναν καπνοί και μικρές φλόγες. Το ίδιο και από τη φλάντζα της πυρόφουσκας.

12. Και όμως οι άξιοι τεχνικοί των Μεταλλείων Μποδοσάκη τα φτιάχνανε όλα στο χέρι. Ο Σταμάτης Σταματίου μάς έφτιαξε καινούργια πυρόφουσκα και πυροκεφαλή στα Μεταλλεία με χύτευση κατάλληλου κράματος χάλυβα και επεξεργασία στον τόρνο!

Ο αγώνας για νερό, και η συμμετοχή των παιδιών από μικρή ηλικία.

Και η αγωνία για νερό όταν μεγάλωσαν μεν τα περιβόλια, αλλά χάθηκε το νερό από τα πηγάδια. Υπήρξαν περιβόλια που άνοιξαν πάνω από πέντε πηγάδια για να βρουν νερό. Ο ραβδοσκόπος έγινε περιζήτητος.

Μας έλεγε ο Αντώνης ο Οικονόμου, πάντα με χιούμορ απαράμιλλο, όταν στην Κουβέρτα έκανε το ένατο πηγάδι: «Σκάβαμε, σκάβαμε πουθενά νερό. Ο ραβδοσκόπος να επιμένει ότι τρέμει ολόκληρος και δεν μπορεί να κρατήσει τη ράβδο! Ξανασκάβαμε. Μετά άρχισε να τρέμει λίγο πιο δω, λίγο πιο κει, αρχίσαμε να κάνουμε στοές - τούνελ κατά το πώς έτρεμε! Μιρμηγκοφωλιά το είχαμε κάνει. Ε, στο τέλος του λέω: Θα βάλω δυναμίτια στο τούνελ και ό,τι γίνει. Κοίταξε να μην είσαι δω, γιατί ξέρεις που θα το βάλεις το ραβδί σου! Έλα που με το μπαμ, κάποια φλέβα έσκασε και άρχισε να τρέχει νερό».

Από το στάδιο αυτό πέρασαν όλοι, βρήκαν πρόσκαιρη ανακούφιση με τις γεωτρήσεις και τα ηλεκτρικά μοτέρ και μετά έσβησαν όλα τα περιβόλια.

ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΙΧΝΗ ΠΟΥ ΜΑΡΤΥΡΟΥΝ ΧΡΗΣΗ ΞΥΛΙΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΣΜΩΝ ΑΝΤΛΗΣΗΣ, ΠΡΟΦΑΝΩΣ ΠΡΙΝ ΤΟ 1850;

Τα ξύλινα εξαρτήματα και υποστυλώματα σαπίζουν ή καίγονται ως ξύλα στο τζάκι. Μερικά ίσως χρησιμοποιήθηκαν σε οικοδομικές εργασίες. Και η σχετικά λεπτομερής περιγραφή από τον γράφοντα αυτών των μηχανισμών γίνεται και με σκοπό να δίνουμε μεγάλη σημασία σε απομεινάρια τοιχίων ή μπηγμένων χοντρών ξύλων κοντά σε στόμια πηγαδιών, γιατί υπάρχει η πιθανότητα να είναι ό,τι απόμεινε από παμπάλαιους ξύλινους μηχανισμούς (σάκιες).

Σήμερα στο Πλέπι σώζεται σε άριστη κατάσταση μια μεγάλη περίτεχνη καλοκτισμένη καμάρα την οποία θεωρούμε ως μεγαλοπρεπή είσοδο ενετικού κτήματος (φέουδου) (**Εικόνα 109**). Στην **Εικόνα 110** βλέπουμε την είσοδο αγροτικής βίλλας, το πιθανότερο ενετικής.

Φαντάζει απίθανο να είχε κτήμα τέτοια μεγάλη καμαρωτή είσοδο χωρίς μάλιστα ίχνη θυρών κ.λ.π., τόσο μεγάλο κόστος χωρίς χρησιμότητα. Η καμάρα εσωτερικά είναι από λαξεμένες πέτρες με τέλεια συναρμογή. Στις γωνίες της παρατηρούμε το ίδιο. Δεν φαίνεται να ανήκει σε κάποιο κτίσμα, ούτε μοιάζει να κολλάει πάνω της περιμετρική μάντρα κτίσματος. Σαν κατασκευή είναι αυτοτελής. Στην **Εικόνα 111** έχουμε την

καμάρα, όπως φαίνεται στους χάρτες της Google. Βλέπουμε ότι η καμάρα βρίσκεται στο μέσο μιας πολύ μεγάλης και καλοκτισμένης στέρνας 15 X 15 μέτρων η οποία παλαιότερα μάλλον είχε υψηλότερο περιμετρικό τοίχιο. Η χωρητικότητά της είναι περί τα 200 κ.μ. ανά μέτρο βάθους. Αν την θεωρήσουμε με βάθος 3 μέτρων, τότε χωράει περί τα 600 κ.μ.

Στην άκρη του εσωτερικού τής καμάρας και πολύ κοντά της υπάρχει πηγάδι το οποίο τον παλιό καιρό έπρεπε να είχε άφθονο νερό όλο το χρόνο.

Τολμώ να ισχυριστώ ότι αυτή η μεγαλοπρεπής καμάρα είναι ό,τι απόμεινε από μια ξύλινη σάκια η οποία αντλούσε το νερό από το πηγάδι και γέμιζε τη στέρνα. Το πάνω νερό της στέρνας πότιζε τα ανάντι και καθώς η στάθμη κατέβαινε, από άλλη οπή παροχής προς τον πυθμένα πότιζαν τα κατάντι (κάτι που συμβαίνει και στις περιβόλες Βούλγαρη και Ζωγράφου). Οι μεγάλες παραλληλόγραμμες οπές στην καμάρα προφανώς στήριζαν ξυλοδεσιά που συγκρατούσε στέρα το κεντρικό τροχό που περιέστρεφαν ζώα. Με εξαρτήματα πάνω από το έδαφος κινείτο τελικά το τύμπανο με τα δοχεία που ανύψωνε συγχρόνως το νερό και το παρέδιδε στη στέρνα. Δεν αποκλείεται από την άλλη μεριά της καμάρας να υπήρχε δεύτερος μηχανισμός που με δεύτερο τροχό εμπλέκετο στον κυρίως ζωοκίνητο τροχό και κινούσε μυλόπετρες άλεσης σιτηρών, ίσως και τρίτος τροχός που κινούσε μυλόπετρες λιτριβιού.

Δηλαδή ένας πολυσύνθετος ξύλινος μηχανισμός, ένα «πολυμηχάνημα» απλωμένο γύρω από το στιβαρό στήριγμά του, την καμάρα, που άλλοτε λειτουργούσε ως σάκια, άλλοτε ως ζωόμυλος σιτηρών και άλλοτε ως λιτρίβι. Φυσικά μια τέτοια κατασκευή μόνο ένας φεουδάρχης θα μπορούσε να τη χρηματοδοτήσει.

Μπορεί να υπερβάλω, αλλά μη ξεχνάμε ότι η Ερμιονίδα είναι τόπος μαγικός.

***Εικόνα 109.** Η μεγαλοπρεπής και καλοκτισμένη «καμάρα» στο Πλέπι. Καλοκτισμένη και στις γωνίες της. Είναι συμμετρική. Ανεβαίνεις στο υψηλότερο σημείο με σκαλοπάτια. Στη τοιχοποιία της παρατηρούμε μικρές τετράγωνες οπές, όπου στηρίζονταν δοκάρια κατά την κατασκευή της. Δύο όμως παραλληλόγραμμες συμμετρικές και αρκετά μεγάλες οπές και από τις δύο πλευρές της, φαίνεται να ήσαν λειτουργικές.*

***Εικόνα 110.** Η είσοδος της αγροτικής βίλλας στο Πλέπι. Στέρη, μικρή, ίσα ίσα να περνούν φορτωμένα άλογα και κάρα. Η όλη κατασκευή είναι αμυντικού χαρακτήρα, δεδομένου ότι τουλάχιστον από το 1380 μ. Χ. η περιοχή μας ήταν συνεχώς εκτεθειμένη στην πειρατεία.*

***Εικόνα 111.** Η όλη κατασκευή παραπέμπει σε μια μεγάλη σάκια για την άντληση νερού και το γέμισμα της στέρνας, ίσως και σε άλλες λειτουργίες για άλεσμα σιτηρών και ελιών.*

Στην **Εικόνα 112** βλέπουμε μεγάλο αυλάκι διανομής του νερού της στέρνας προς τα ανάντι, τα ανηφορικά εδάφη του κτήματος.

Εικόνα 112. Επισκευασμένο μεγάλο αυλάκι.

ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΟΥ ΖΩΟΥ ΣΤΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΟΥ ΝΕΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΕΡΑ.

Κατά τον 1^ο μ.Χ. άρχισε να απλώνεται στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ο υδρόμυλος. Δεν έχουμε αναφορές για τη λειτουργία υδρομύλων στην ευρύτερη περιοχή της Ερμιόνης και της Ακρογιαλιάς κατά τα χρόνια που δημιουργήθηκε το Ρωμαϊκό Υδραγωγείο και οι αγροτικές ρωμαϊκές βίλλες. Είναι λογικό αυτή η νέα τεχνολογία να βρήκε πρόθυμους φεουδάρχες - επενδυτές τόσο κατά τη Ρωμαϊκή όσο και κατά τη Βυζαντινή περίοδο. Ψηλά, στα κύρια ρέματα της Ακρογιαλιάς, τα νεότερα χρόνια εγκαταστάθηκαν υδρόμυλοι. Συμβαίνει στις εκβολές αυτών των ρεμάτων να αναπτύχθηκαν αγροτικές βίλλες (φέουδα) τόσο κατά τη Ρωμαϊκή Εποχή όσο και κατά την Ενετοκρατία.

Στις παρακάτω **Εικόνες 113, 114, 115, 116, 117**, βλέπουμε σε χάρτες Google αυτές τις θέσεις. Δεν έχουν μελετηθεί αρχαιολογικά, ώστε να ξέρουμε αν στις ίδιες θέσεις προϋπήρξαν ρωμαϊκοί ή βυζαντινοί

υδρόμυλοι. Λεπτομέρειες για τους υδρόμυλους στο σχετικό κεφάλαιο του βιβλίου μου «Η ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΜΙΟΝΙΔΑΣ».

Από τον 13^ο μ.Χ. αιώνα άρχισε η διάδοση των ανεμομύλων και όπως φαίνεται η ευρύτερη περιοχή της Ερμιόνης από πολύ νωρίς δεν έμεινε αδιάφορη και σε αυτή την τεχνολογία της κινητήριας δύναμης του αέρα που είναι ο πρόδρομος της βιομηχανικής επανάστασης (βλέπε σχετικό κεφάλαιο στο βιβλίο μου «Η ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΜΙΟΝΙΔΑΣ».

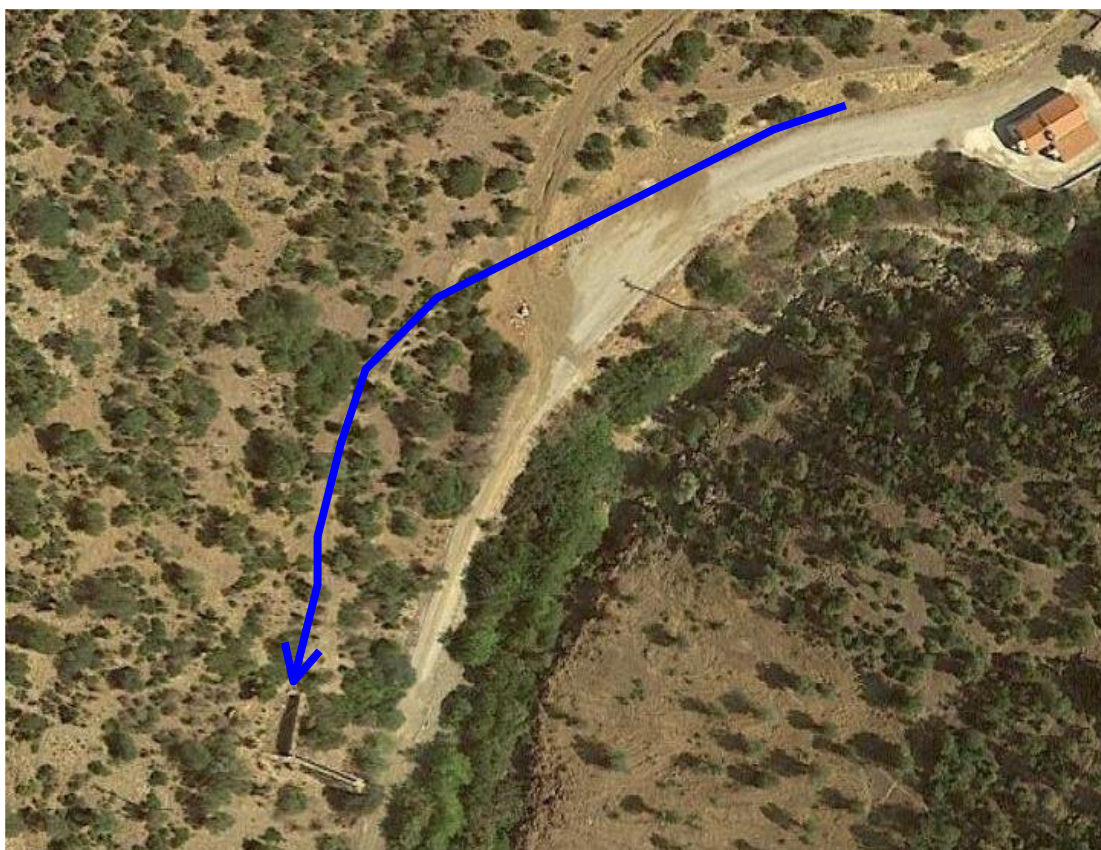
***Εικόνα 113.** Ο υδρόμυλος του Καταφυκίου. Θεωρείται από τους παλαιότερους της περιοχής μας. Με μπλε η πορεία του νερού που ερχόταν από μια «δέση» του ρέματος σε υψηλότερο σημείο.*

***Εικόνα 114.** Ο υδρόμυλος του Καρακασιού, αν και βρίσκεται στο ρέμα του Καταφυκίου στο μέσο της απόστασης Ηλιόκαστρο – Φούρνοι. (Λεπτομερής περιγραφή στο βιβλίο μου *Η ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΜΙΟΝΙΔΑΣ*).*

***Εικόνα 115.** Ο υδρόμυλος ψηλά στο ρέμα που εκβάλλει στο Πλέπι. Ο εντυπωσιακότερος όλων.*

***Εικόνα 116.** Ο υδρόμυλος στο ρέμα του Άη Βλάσση στο Μετόχι.
(Λεπτομερής περιγραφή στο βιβλίο μου *Η ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΜΙΟΝΙΔΑΣ*).*

Εικόνα 117. Ψηλά στο ρέμα Μπινιάρα που εκβάλλει δίπλα στο κτήμα Βαρδινογιάννη στη Φουρκαριά υπάρχουν 3 εγκαταστάσεις υδρόμυλων (μέσα στο κόκκινο πλαίσιο, δυσδιάκριτες στους χάρτες της Google). (Από το site του Β. Κουτουζή).

Η ΒΛΑΣΤΗΣΗ ΚΑΤΑ ΜΗΚΟΣ ΤΩΝ ΡΕΜΑΤΩΝ

Σταδιακά, από τη δεκαετία του 1960, άρχισαν οι αγρότες να οργώνουν με τα τρακτέρ κάθε σπιθαμή εδάφους, μέχρι μέσα στις κοίτες των ρεμάτων, και να αναζητούν θέσεις ψηλά στα ρέματα για νέες γεωτρήσεις.

Παλιά τα ρέματα στις όχθες και στις προσχώσεις στη θάλασσα είχαν πολλά δέντρα και θάμνους. Το ρέμα στον Άγιο Βλάσση, στο Μετόχι, άπλωνε μετά το εκκλησάκι προς τον νερόμυλο και η έκταση όλη ήταν γεμάτη με αιωνόβια πλατάνια, τοπίο απίστευτο για τη σημερινή Ερμιονίδα. Αυτό κατά τη δεκαετία του 1980. Όταν έκαναν γεωτρήσεις πάνω από το εκκλησάκι, τα έδαφος έχασε τα νερά και τα πλατάνια ξεράθηκαν όλα. Δεν τα πείραξε ανθρώπου χέρι, ούτε φωτιά.

Οι Αδέρεις στη μεγαλύτερή τους έκταση ήταν ένα «μεικτό» πυκνό ονειρικό δάσος με κουμαριές, κουτσουπιές, αγριλιές, σκίντα, βένια, πουρνάρια και άλλα δέντρα. Δάσος απροσπέλαστο. Τώρα μόνο μερικά τμήματα έχουν διασωθεί, μετά τις φοβερές πυρκαγιές των τελευταίων χρόνων. Οι χαράδρες του ήσαν γεμάτες πλατάνια και πικροδάφνες.

Στις όχθες του Καταφυκίου στη θέση Λουμαριά, στη μέση περίπου του Κάμπου της Ερμιόνης, υπήρχαν κουμαριές, και η τελευταία ξεράθηκε γύρω στα 1970. Ενώ το φαράγγι στο Καταφύκι έχει πλατάνια, ένα μόνο μεγάλο πλατάνι υπάρχει στον Κάμπο στη θέση Κορίτα. Πριν την

Ανεξαρτησία τα πλατάνια και η άγρια βλάστηση θα έφταναν μέχρι το λιμάνι της Ερμιόνης.

Γύρω από τις πηγές και το πηγάδι της Πικροδάφνης ήταν παράδεισος από πικροδάφνες. Τις ισοπέδωσαν όλες με μπουλντόζες, για χάρη της «ανάπτυξης» και της «αξιοποίησης».

Δίπλα στον δρόμο πάνω από τη λιμνοθάλασσα των Ποτοκίων, σε μήκος 100 μέτρων υπήρχε «δασάκι» από μεγάλες λυγαριές και αγριοτριανταφυλλιές, λόγω των ρεμάτων της περιοχής. Ένα νέφος από μικρές πεταλούδες ζούσαν αιώνες μέσα στην υγρασία των φυλλωμάτων. Μας ακολουθούσε για λίγο όταν περνούσαμε με τα ζα. Μέσα σε μια μέρα τα πήραν οι μπουλντόζες για χάρη της «αξιοποίησης».

Πίσω από το μοναστήρι των Αγίων Αναργύρων και μέχρι τα Δισκούρια, όλοι οι λόφοι ήταν πευκοδάσος τέλη 19^{ου} αιώνα. Ακόμη και η νότια πλαγιά του Πρ. Ηλία Ερμιόνης ήταν πευκόφυτη. Γι' αυτό είχε τόσες πηγές ο κάμπος.

ΙΧΝΗ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ ΤΩΝ ΚΑΜΠΩΝ ΜΑΣ

Στους κάμπους της Ερμιόνης, Ντάρδιζας και Ακρογιαλιάς που προαναφέραμε, δεν υπάρχει κτήμα που να μη φιλοξενεί ίχνη καλλιέργειας και καλλιεργητών, από τα βάθη των αιώνων. Θεμέλια αρχαίων και νεώτερων αγροτικών εγκαταστάσεων. Πέτρες λαξεμένες, αγκωνάρια σπιτιών και μνημείων. Διάσπαρτα σπασμένα κεραμικά (όστρακα), θραύσματα χειρόμυλων από γρανίτη Πόρου, Μεθάνων, Μήλου, περίεργα πέτρινα αντικείμενα. Πέτρες συγκεντρωμένες σε σωρούς ή σε πεζούλες, που μαρτυρούν την ύπαρξη αγροτικών κατοικιών. Πλάκες από διαλυμένα πλακόστρωτα αλώνια. Μυλόπετρες και πέτρινα πιεστήρια αρχαίων, Ρωμαϊκών και νεότερων λιτριβιών και πατητηριών. Παλιά δημόσια και ιδιωτικά πηγάδια, μαγγανοπήγαδα, στέρνες, αυλάκια νερού, παλιές μηχανές, αλέτρια. Και στην Πικροδάφνη οι αρχαιότερες ελιές που πιθανόν έρχονται από την Κλασική Εποχή (Για τις παμπάλαιες ελιές μας βλέπε το σχετικό κεφάλαιο στο βιβλίο μου *Η ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΜΙΟΝΙΔΑΣ*).

ΤΑ ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΤΟΥ ΚΑΜΠΟΥ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΝΑΡΓΥΡΩΝ

Κάμπος Αγίων Αναργύρων: επικράτησε σιγά σιγά μετά το 1990, όταν με τα πολλά εξοχικά το Μοναστήρι έγινε το σήμα – τοπωνύμιο του Κάμπου. Όσο πιο παλιά πάμε, και παρ’ όλο που το μοναστήρι είχε μεγάλη περιουσία, μιλούσαμε για τα «μοναστηριακά κτήματα, αμπέλια, ελιές, χωράφια, περιβόλια». Ο Κάμπος είχε πολλά κατά τόπους ονόματα.

Μαγγούλα: Γνωρίζαμε τον «λόφο της Μαγγούλας», αλλά και τον διπλανό του. Δηλαδή το «σπίτι του Οικονόμου», μοναδικό τότε, ήταν στην Μαγγούλα. Το όνομα «έπιανε» και τα κτήματα που ήσαν αμέσως κάτω από τον δρόμο.

Κάπαρη: έτσι λέγανε την υπήνεμη έκταση όπου βρίσκεται βυθισμένη η προϊστορική Ερμιόνη. Το μέρος είναι πολύ καλό αραξοβόλι. Και η γη από την Μαγγούλα μέχρι τον Άη Δημήτρη λεγόταν και αυτή Κάπαρη, αλλά το όνομα είχε έλθει από τη θάλασσα. Μετά ονομάστηκε και ολόκληρος ο κόλπος και έτσι το Νησάκι το οποίο οι παλιοί το ξέρανε «ως νησάκι με τις δύο ξέρες», έγινε «νησάκι της Κάπαρης. Για τους παλιούς το αμπέλι και το αλώνι του Τσούκα κοντά στο γεφύρι ήταν στην Κάπαρη.

Άγιος Δημήτριος: Συνήθως το χρησιμοποιούσαν για τα μοναστηριακά αμπέλια που ήσαν εκεί, «μοναστηρικά στον Άγιο Δημήτρη», εννοώντας

και το απέναντι κτήμα με τα ερειπωμένα σήμερα κτίσματα στους πρόποδες του Πρ. Ηλίας.

Ευκάλυπτα: Τα είπαν έτσι, αφού μεγάλωσαν τα Ευκάλυπτα. Πριν λέγονταν «Σκάλα του Λευκόλιθου», γιατί εκεί σταματούσε το τραινάκι και με ζεμπίλια και μαούνες φόρτωναν τον λευκόλιθο στα καράβια. Μετά το τραινάκι επεκτάθηκε μέχρι Γκουριμέσι.

Βουλγαρείκα: Έτσι ονομαζόταν το κτήμα με τη μάντρα του, αλλά και η γύρω περιοχή.

Κτήμα του Ζωγράφου: Έτσι ονομαζόταν το κτήμα με τη μάντρα του, αλλά και η γύρω περιοχή.

Ο λόφος του Κόντου: Τοπόσημο για την περιοχή. Λεγόταν και «Τα αχούρια του Κόντου» από το συνεχόμενα παλιά κτίσματα που δίπλα τους είχαν το αλώνι.

Κινέτα: Σήμερα η περιοχή πάνω από τον λόφο του Κόντου. Αρβανίτικη λέξη, σημαίνει: βάλτος.

Ποτόκια: Η περιοχή κάτω από τον λόφο του Κόντου μέχρι τη λιμνοθάλασσα. Και η λιμνοθάλασσα καλείται «λιμνοθάλασσα ή βάλτος Ποτοκίων».

Σλάβικη λέξη που σημαίνει μικρά ρέματα, ρυάκια. Ποτόκι (potok) = ρέμα, ρυάκι.

Με το όνομα «Ποτόκι» έχουμε τοποθεσίες στην Εύβοια, Πύλιο, Ηλεία και αλλού. Πολλά τοπωνύμια «ποτόκια» υπάρχουν στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Υποθέτουμε ότι η σλάβικη λέξη ήλθε στην περιοχή μας μέσω των Αρβανίτικων, αλλά δεν αποκλείεται να ήρθε με Σλάβους που κατέβηκαν στην Πελοπόννησο τα μετά τον Ιουστινιανό χρόνια.

Υπάρχει όμως σύγχυση για το ποια περιοχή είναι η Κινέτα και ποια τα Ποτόκια. Γιατί και τη λιμνοθάλασσα τη λέμε «λιμνοθάλασσα ή βάλτος Κινέτας». Άλλωστε κανείς παλιός δεν ήξερε τι σημαίνουν αυτές οι λέξεις.

Το πιθανότερο είναι ο βάλτος στη λιμνοθάλασσα με τα γύρω κτήματα να λεγόταν Κινέτα. Τα μικρά ρέματα που χύνονται στη λιμνοθάλασσα μαζί με την έκταση που διασχίζουν να λεγόταν «Ποτόκια», δηλαδή γύρω και πάνω από τον λόφο του Κόντου.

Άρα δεν υπήρχαν σαφή όρια και οι παλιοί ως Κινέτα και Ποτόκια εννοούσαν την ίδια περίπου περιοχή. Το περιβόλι μας που ήταν δίπλα στον λόφο του Κόντου το λέγαμε «στην Κινέτα» ή «στα Ποτόκια» χωρίς να δημιουργείται καμιά σύγχυση.

Πριν γίνουν οι περιβόλες Βούλγαρη και Ζωγράφου, πιθανόν να ανήκαν και αυτές οι περιοχές με τα ρέματα στα «Ποτόκια».

Δισκούρια: Έλεγαν τους λόφους πάνω από τα Βολγαρέικα και το κτήμα Ζωγράφου μέχρι και το ρέμα που εκβάλλει στην παραλία του Σκάρλετ Μπητς (κλαμπ ΕΡΜΙΟΝΗ). Εκεί είχαν αναπτυχθεί τα μεταλλεία λευκολίθου.

Πικέρι: Είναι η τοποθεσία πάνω από το ερειπωμένο σήμερα σχολείο της Κινέτας, όπου υπήρχε η ομώνυμη πηγή που με υπόγειο υδραγωγείο ερχόταν το νερό της στο κτήμα Ζωγράφου.

Προέρχεται από τη βυζαντινή λέξη «Επικέρνης» = οينوχόος, αυτός που στο παλάτι είχε την ευθύνη κυρίως των ποτών και «γέμιζε» ποτήρια, δοχεία κ.λ.π. Λεγόταν και Πικέρνης. Από έναν βυζαντινό «Επικέρνη» έμεινε το τοπωνύμιο «Πικέρμι» στην Αττική. Η λέξη στα λατινικά «Pincerna» με την ίδια σημασία.

Άρα στην κυριολεξία η περιοχή αυτή με τη μεγάλη πηγή της ήταν ο «οينوχόος», με την έννοια του «υδροχόου» της περιοχής και αργότερα του κτήματος Ζωγράφου.

Στο παρακάτω διαβάζουμε (**Εικόνα 118**):

Οι ακίνητες περιουσίες που μπορούσαν να σχηματιστούν από παραχωρήσεις εδαφών, επιβραβεύσεις για καλές υπηρεσίες αλλά και επενδύσεις, ήταν σημαντικές. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο Πρόγονος Λουκίσσας, αρχηγός ομάδας 20 *stradioti* στο Ναύπλιο, που εντάσσεται στους «μέσης δυναμικής» αρχηγούς, διατηρούσε στην κατοχή του την εξής ακίνητη περιουσία: 40 στρέμματα στο Κρανίδι, άλλα τόσα περίπου στο Κιβέρι, έναν αδιευκρίνιστο αριθμό στρεμμάτων στο Πικέρνι και στην Κάπαρη, περιοχές της Ερμιονίδας· επίσης, κτήματα με ελιές στο Καστρί και στην περιοχή Άσπρη/Ασπρί, στο Κοκκινάρι, σε μια τοποθεσία που λεγόταν Φλάμπουρα. Δήλωνε, επίσης, δύο σπίτια και σημαντική ετήσια παραγωγή σε λάδι και χαρούπια (*carrobe*). Εκτός των κτημάτων αυτών που καλλιεργούσε τόσο η οικογένεια όσο και οι συγγενείς του αλλά και οικογένειες των στρατιωτών που είχε στην ομάδα των υπέων του, ο Λουκίσσας έπαιρνε και 32 βενετικά δουκάτα ετησίως ως *provisione* για τις πολεμικές υπηρεσίες του, τη στιγμή που οι μέσες απολαβές ενός απλού υπέα *stradioto* ήταν γύρω στα τέσσερα δουκάτα τον μήνα.²⁹

Πρέπει να διευκρινίσουμε εδώ ότι οι τίτλοι που παραχωρούνταν στους *stradioti*, δεν ήταν τίτλοι κυριότητας αλλά επικαρπίας, με δυνατότητα όμως κληρονομικής μεταβίβασης του εμπράγματου αυτού δικαιώματος στους απογόνους τους, με την προϋπόθεση ο αριθμός των *stradioti* που είχε υποχρεωθεί να παρέχει κάθε οικογένεια στη Βενετία να μένει σταθερός. Έτσι δημιουργούνταν μια σταθερή δεξαμενή προμήθειας πολεμιστών για τη Βενετία και

28. Μαυροειδή, *Συμβολή*, ό.π., σ. 179.

29. A.S.V., Senato, Mar, filza 37 (10 Μαΐου 1567). Η *provisione* ήταν ετήσιο επιμίσθιο που, ως ειδική αποζημίωση για κάποιες υπηρεσίες (και αργότερα ως εισοδηματικό βοήθημα), δεν ταυτιζόταν με τον μισθό του μισθοφόρου.

Εικόνα 118. Από το: «*H NAPOLI DI ROMANIA TΩN STRADIOTI* (15^{ος} – 16^{ος} αι.). ΠΩΣ Ο ΑΓΩΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΖΕΤΑΙ ΣΕ ΠΑΤΡΙΔΑ». KATEPINA B. KOPPE.

Περί το 1567 μιλούν για το Πικέρνι, την Κάπαρη, το Ασπρί (πιθανόν το Ασπρόχωμα) το Κοκκινάρι, τα Φλάμπουρα, και όλα ακούγονται σαν να συμβαίνουν σήμερα.

Πετροθάλασσα: λίγο μετά τον λόφο του Κόντου άρχισε η Πετροθάλασσα. Έτσι κυρίως ονόμαζαν τον πρώτο μεγάλο όρμο. Την άλλη παραλία στο νησάκι την ονόμαζαν «Γκούριντετ» ή «Γκουριντέτι».

Κουβέρτα: Αρχίζει μόλις ανεβαίναμε τους λοφίσκους πάνω από τη λιμνοθάλασσα.

ΟΙ ΙΕΡΟΤΕΛΕΣΤΙΕΣ ΣΤΟΝ ΝΑΟ ΤΗΣ ΧΘΟΝΙΑΣ.

Η όμορφη Δήμητρα από τη λύπη της έμοιαζε πλέον με γριά. Κατ' άλλους μεταμορφώθηκε σε γριά κατά τις περιπλανήσεις της σε αναζήτηση της Περσεφόνης. Γι' αυτό τον λόγο φαίνεται ότι γριές ήσαν οι τέσσερις που έσφαζαν τις αγελάδες κεκλισμένων των θυρών, με το ιερό σύμβολο της Δήμητρας, το δρεπάνι. Η κάθε μια άραγε να συμβόλιζε το κάθε σημείο του ορίζοντα που περιπλανήθηκε η Δήμητρα ως γριά; Το ίδιο άραγε και οι τέσσερες αγελάδες;

Η δεμένη και αφηνιασμένη αγελάδα θυμίζει τον κάπρο του Ερύμανθου. Για τα μέρη μας θυμίζει το ρέμα του Καταφυκίου που τιθασεύτηκε και ρυθμίστηκε από την εύνοια που έδειξε στους Ερμιονείς η θεά. Το ότι οι αγελάδες πέφτουν προς την ίδια πλευρά, δείχνει ότι οι Ερμιονείς με την αγάπη και προστασία της Δήμητρας τιθάσευσαν τα νερά και γέμισαν στάρι και αμπέλια οι κάμποι τους.

Η θυσία τιμά τη θεά, και την εξευμενίζει, ώστε να μένει προστάτης η Δήμητρα του τόπου. Λόγω του ότι στο Καταφύκι ένα αμμουδερό μέρος «έπινε» τα νερά και τα οδηγούσε προφανώς στον κάτω κόσμο, πάντα υπήρχε ο φόβος, η θεά, αν δυσареστηθεί και αποσύρει την εύνοιά της, να χαθούν τελείως τα νερά του Καταφυκίου σε αυτήν την καταβόθρα.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΤΗΣ ΓΗΣ ΜΑΣ

Τα μεγάλα κτήματα ανήκαν κατά κανόνα σε οικογένειες που είχαν προσφέρει στρατιωτικές υπηρεσίες. Ήταν παραχώρηση προς εκμετάλλευση, δηλαδή είχαν την επικαρπία την οποία μπορούσαν να μεταβιβάσουν στα παιδιά τους, όχι όμως την κυριότητα της γης. Ανά πάσα στιγμή μπορούσε ο φεουδάρχης να χάσει το κτήμα του (φέουδο) και να βρεθεί στα χέρια άλλου. Ο φεουδάρχης σπάνια κατοικούσε στο κτήμα. Οι καλλιεργητές (βιλλάνοι) με νόμους και συμβάσεις ήσαν

δεμένοι με το κάθε φέουδο και δεν επιτρεπόταν να το εγκαταλείψουν. Με τη σειρά τους όμως είχαν κατοχυρωμένο το δικαίωμα της καλλιέργειας που το κληρονομούσαν στα παιδιά τους και δεν μπορούσε ο φεουδάρχης να τους διώξει. Και ολόκληρα χωριά ανήκαν σε φεουδάρχη με αυτή τη σχέση.

Αυτή ήταν επί αιώνες η κύρια σχέση παραγωγής και στον τόπο μας. Οι αυτοκρατορίες, οι κατακτητές άλλαζαν, έρχονταν νέοι κάτοικοι από μακρινούς τόπους διωγμένοι από τις εστίες τους. Υπήρχαν αγρότες ελεύθεροι, ολόκληρα χωριά ελεύθερα, όμως με περιορισμένα δικαιώματα. Και τα μοναστήρια αλλά και το κράτος καλλιεργούσαν με την ίδια σχέση. Λίγοι πρόσφεραν υπηρεσίες με μισθό ή μεροκάματο. Τα φέουδα είχαν, λόγω πολέμων και επιδημιών, μεγάλη ανάγκη καλλιεργητών και βοσκών. Το ίδιο συνέβαινε με το κράτος και τα μοναστήρια. Ο καθένας για λογαριασμό του και προς το συμφέρον του επιδίωκε να «δέσει» με νόμους και συμβάσεις, όλους τους διαθέσιμους στο φέουδό του. Προσκαλούσαν με κίνητρα οικογένειες και ολόκληρα χωριά να αφήσουν τους τόπους τους και να έρθουν στον νέο φεουδάρχη τους. Προσεταιρίζονταν τους διωκόμενους από τον εχθρό, τους περιπλανώμενους, τους δυσανεστημένους. Οι τιμωρίες, οι αγγαρείες, οι φόροι, τα δοσίματα, τα έξοδα πολέμου, έπεφταν τελικά στις πλάτες αυτής της πολυπληθούς τάξης των αγροτών που ήταν πάνω από το 90% του πληθυσμού. Το μέλλον τους ήταν να βρεθούν σε ελαφρώς καλύτερη θέση μέσα στο φέουδο ή το χωριό τους και τα παιδιά τους να ακολουθήσουν στρατιωτική καριέρα, ώστε ανάλογα με τις υπηρεσίες και την εξέλιξή τους να βρεθούν με γη δική τους και κάποια προνόμια.

Περιγράφοντας τα υλικά ίχνη των παλαιών αυτών εποχών φανταζόμαστε ειδυλλιακές εικόνες ζωής μέσα στη φύση, με γιορτές και πανηγύρια, γύρω από τρεχούμενα νερά, παιδιά να παίζουν αμέριμνα, άρχοντες πανάγαθους και δίκαιους, αρχοντοπούλες στην υπηρεσία των κατατρεγμένων. Κάθε άλλο. «Δεν είχαν τότε τελειωμό τα βάσανα του κόσμου».

Συμπεράσματα:

Η επιλογή της Μαγγούλας για τη θέση του προϊστορικού οικισμού της Ερμιόνης είχε ως πρώτο κριτήριο τα νερά των πηγών της Πικροδάφνης, του κάμπου των Αγίων Αναργύρων και τα νερά του Καταφυκίου και των άλλων ρεμάτων για την άρδευση των παραθαλάσσιων εύφορων εκτάσεων. Πιθανόν μικρό υπόγειο υδραγωγείο να έφερνε το νερό των πηγών της Πικροδάφνης στον οικισμό της Μαγγούλας. Με δέσεις σε κατάλληλα σημεία, θα προσπαθούσαν από τότε να τιθασεύσουν και να εκμεταλλευτούν τα ορμητικά νερά των ρεμάτων κατά τον χειμώνα. Και μη ξεχνάμε ότι στη ψηλή νότια κορυφή του Πρ. Ηλία, ακριβώς πάνω από τον οικισμό της Μαγγούλας, υπήρχε το ιερό του Δία απ' όπου κανόνιζε το αν και πόσο θα βρέξει. Δεν ήταν τυχαίο το ότι οι λιτανείες των παππούδων μας για βροχή είχαν πορεία προς τον Άγιο Δημήτρη, δηλαδή ουσιαστικά τους νότιους πρόποδες τους Πρ. Ηλία.

Η μετατόπιση της Ερμιόνης στη νέα της αμυντική πλέον θέση, βασίστηκε στα νερά που προαναφέραμε. Περί τα 2000 στρεμ. στον κάτω Κάμπο της Ερμιόνης, από Κορίτα μέχρι Λιμάνι, και περίπου 3000 στρεμ. στον κάμπο των Αγίων Αναργύρων ήσαν τα πλέον παραγωγικά και πολύ κοντινά κτήματα λόγω των νερών των πηγών, των ρεμάτων και του Καταφυκίου. Λίγο μακρύτερα ο μικρός κάμπος της Κουβέρτας που και αυτός φιλοξένησε προϊστορικό οικισμό στον υπήνεμο όρμο του έχοντας κοντά του δύο πηγές.

Σε αυτά να προσθέσουμε την παραγωγική γη κατά μήκος της Ακρογιαλιάς με τα πολλά μικρά ρέματα και τις πηγές.

Η Ρωμαϊκή Ερμιόνη πρόσθεσε και ένα έργο πολιτισμού - παραγωγής φέρνοντας το νερό των πηγών Πικροδάφνης, με υδραγωγείο στον οικισμό, καλύπτοντας και τις ανάγκες άρδευσης περίπου 500 στρεμ. στον κάμπο της Ερμιόνης.

Τα δύσκολα χρόνια μετά τον Ιουστινιανό, η Ερμιόνη έγινε μικρό χωριό και η παραγωγική γη της πέρασε στα χέρια φεουδαρχών κατακτητών και αγάδων. Αυτή η γη κράτησε όρθιο το Καστρί μέχρι την Ανεξαρτησία. Από το 1828 μέχρι το 1980 σε αυτές κυρίως τις εκτάσεις βασίστηκε η αγροτική ανάπτυξη της Ερμιόνης και στα ίδια ακριβώς ρέματα και πηγές.

Τα νερά λιγότευαν και το πότισμα τέλη 19^{ου} αι. άρχισε να γίνεται με μαγγανοπηγάδα, αργότερα με γεωτρήσεις.

Τα μαγγανοπήγαδα ήταν μια τεχνολογία πολύ φιλική προς το περιβάλλον. Αντλούσαν νερό από βάθος το πολύ 10 μέτρων. Ήταν αδύνατον να εξαντλήσουν τον υδροφόρο ορίζοντα και να υφαλμυρωθούν τα υπόγεια νερά.

Και οι πρώτες μηχανές με την κεντρόφυγκα το πολύ να αντλούσαν νερό από βάθος 15 μέτρων, βάζοντας τη κεντρόφυγκα κατά 5 μέτρα κάτω στο πηγάδι. Νερό δεν χρειαζόταν για τις καλλιέργειες από Νοέμβρη μέχρι Απρίλη. Αν σήμερα είχαμε αυτή μόνο την τεχνολογία άντλησης, θα μπορούσαν οι μηχανές να δουλεύουν και τον χειμώνα, αποθηκεύοντας το νερό σε λιμνοδεξαμενή για να το έχουν το καλοκαίρι.

Η τεχνολογία των γεωτρήσεων εξάντλησε τα υπόγεια αποθέματα νερών και τα κατέστησε υφάλμυρα. Στην αρχή μέχρι 50 μέτρα και αργότερα όσο βάθος ήθελε ο καθένας χωρίς περιορισμούς. Η εύφορη γη μας έγινε προβληματική και άγονη λόγω έλλειψης και ποιότητας νερού. **Για πρώτη φορά στην ιστορία της.**

Η Ακρογιαλιά (Από Ντάρδιζα μέχρι Φουρκαριά) με την ευλογία των ρεμάτων που κατεβαίνουν από τις Αδέρεις, ήταν ένας παραγωγικός τόπος που τράβηξε το ενδιαφέρον των Ρωμαίων γαιοκτημόνων, αργότερα και των Υδραίων προυχόντων. Σήμερα, παρά τα προβλήματα νερού, είναι το πιο παραγωγικό μέρος της Ερμιονίδας.

Οι Αδέρεις, το αρχαίο Φορβάντιο, είναι ένα υπέροχο βουνό με δάση πυκνά, ρέματα και πηγές, καλά χωράφια που φτάνουν μέχρι την κορυφή του. Το βουνό αυτό έθρεψε την πόλη των Τροιζηνίων από τη βορινή του πλευρά και μέρος την πόλης των Ερμιονέων από τη νότια. Πάνω του απλώθηκαν δεκάδες οικογένειες, καλλιέργησαν δύσκολα και αθέατα χωράφια κάτω από τη συνεχή απειλή κατακτητών, και εξακολούθησαν μετά την Ανεξαρτησία μέχρι και σήμερα. Δίκαια θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε ως το «ιερό βουνό» της περιοχής μας, «μάννα» Τροιζηνίας και Ερμιονίδας. Δυστυχώς πολύ λίγα έχουν έρθει στο φως,

πολύ λίγα έχουν γραφτεί γι' αυτό το υπέροχο βουνό και τους ανθρώπους του.

Στην Ακρογιαλιά λειτούργησαν επί αιώνες, μάλλον από τα αρχαία χρόνια, οι αλυκές της Θερμησίας, προφανώς όχι μόνον στη σημερινή λιμνοθάλασσα κάτω από το κάστρο, αλλά και στη μικρότερη λιμνοθάλασσα Κούμπουρνα. Το λευκό αλάτι που λόγω καλών κλιματολογικών συνθηκών έβγαζαν, ήταν ονομαστό και περιζήτητο, ο λευκός χρυσός της περιοχής μας. Όπως αναφέρουν σύγχρονοι μελετητές των αρχείων της Βενετίας, υπάρχουν εκεί όλες οι αναφορές και οι εκθέσεις των ανθρώπων που λειτουργούσαν τις αλυκές με πλήθος πολύτιμων πληροφοριών για τον τόπο μας. Χρέος του Δήμου μας να δώσει μια υποτροφία για διδακτορική διατριβή με θέμα «Οι αλυκές Θερμησίας μέσα από τα Ενετικά Αρχεία».

Στις **Εικόνες 119 και 120** «οι ιεροί» κάμποι κοντά στην Ερμιόνη. Οι φωτογραφίες είναι τραβηγμένες από το Ιερό του Δία στη νότια κορυφή του Πρ. Ηλία.

Εικόνα 119. Ο κάτω Κάμπος Ερμιόνης τον οποίο επί χιλιάδες χρόνια πότιζε και γονιμοποιούσε με φερτές ύλες το νερό του Καταφυκίου και ο ιδρώτας των Ερμιονέων.

Στο βάθος η Ντάρδιζα, και πίσω από το Αλατοβούνι αχνοφαίνεται η Ακρογιαλιά.

Εικόνα 120. Ο Κάμπος των Αγίων Αναργύρων.

Επί των ημερών μας οι ανάγκες σε νερό, πόσιμο και άρδευσης, είναι πολύ μεγάλες. Για να τις καλύψουμε, αντλούμε πολύ περισσότερο νερό από ό,τι πρέπει, με αποτέλεσμα την γενική υφαλμύρωση των υπογείων υδάτων μας.

Έχουμε όμως μεγάλες τεχνικές δυνατότητες και μπορούμε να κάνουμε την περιοχή μας και πάλι καταπράσινη με φράγματα, λιμνοδεξαμενές, μονάδες αφαλάτωσης, μεταφορά νερού Ανάβαλου. Είμαστε υποχρεωμένοι να το κάνουμε, τιμώντας την ιστορία και την παράδοσή μας.

Βασίλης Α. Γκάτσος

04/06/2019